

1
K:manoj.

11

DS

570.6

141/465

05/11/2565

354916

TULIB

3 1379 00193281 4

ประวัติ

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยาอมรรต

(บัน สุขุม)

65 11 2565

7 121.8. 2543

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในพิธีเปิดอนุสาวรีย์
มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยามรธา
ณ โรงพยาบาล เจ้าพระยามรธา

จังหวัดสุพรรณบุรี

วันที่ ๒๐ มกราคม ๒๕๐๐

บุตร ธิดา หลาน และญาติจัดให้พิมพ์

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)

อนุสาวรีย์ มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยายมราช
ณ โรงพยาบาลเจ้าพระยายมราช จ.ว. สุพรรณบุรี

05/11/2565

ถ่ายในเครื่องแบบเต็มยศเมื่อครั้งยังเป็นพระวิจิตรวรสาสน์อุปทูตสยาม
ณ กรุงลอนดอน พร้อมด้วยท่านผู้หญิง เมอเขาเผ่าควนวกตอเรีย
(พ.ศ. ๒๔๓๖)

05/11/2565
ถ่ายภาพเมื่อเป็นนายพลเสือป่า ผู้บัญชาการเสือป่า
รักษาดินแดนนครกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๔๕๘)

พระราชหัตถเลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ถึงเจ้าพระยามรราช ในวันทำบุญครบอายุ ๔ รอบ

ณ วันที่ ๑๐ กรกฎาคม
รัตนโกสินทร์ศก ๒๔๒๘

เจ้าพระยามรราช
พระองค์ท่านเป็นที่
อยู่ครบ ๔ รอบ เสด็จขึ้น
มาในรัชกาลที่ ๓ ซึ่ง
อดทนต่อความยาก
ลำบากมาอยู่ ๔๗ พรรษา
ถึงแก่กรรม เสด็จขึ้น
เนื่องด้วยคุณงามความดี

บุญญา ซึ่งได้ทำมา
อันหนัก สิ้นแรงกำลัง
อันมีผลตลอด

เพื่อสงเคราะห์
ให้ได้อยู่ดีมีความสุข
แก่ผู้ตกทุกข์ได้ยาก
อันมีอยู่เป็นอันมาก
อันสมควรแก่คุณงาม
ความดีของท่าน
อันเป็นที่ประจักษ์
แก่ผู้เป็นพยาน

เจ้าพระยามรราช ตลอด
ความดีอันมีมา ปวง
มีต่อพระองค์ แต่ที่
ขอให้พระทัยโปรด
แก่ เจ้าพระยามรราช
ตลอดชีวิตอันมีมา

ให้สิ่งของอันมีมา
ขอให้พระทัยโปรด
แก่ เจ้าพระยามรราช
ตลอดชีวิต

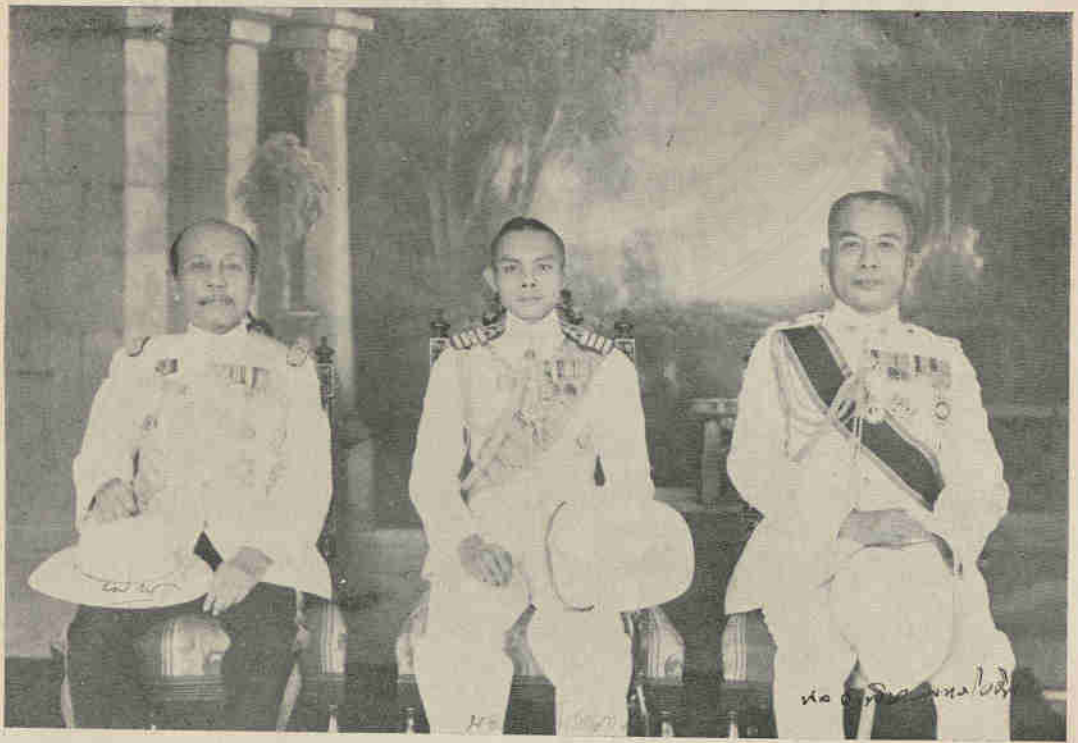
ข้าพระพุทธเจ้า
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

“โรงพยาบาลเจ้าพระยามรราช (ปิ่น สุขุม)” ซึ่งท่านเจ้าพระยามรราช
ได้สร้างขึ้นในบริเวณโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์และทำพิธีเปิดเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

“โรงพยาบาลเจ้าพระยามรราช (บัน สุขุม)” ซึ่งท่านเจ้าพระยามรราช
ได้สร้างขนทงหวัดสุพรรณบุรีและไดทาพชเบต เมอ พ.ศ. ๒๔๖๕

คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (พ.ศ. ๒๔๗๘)

ท่านเจ้าพระยามหาอำมาตยาธิราชมนตรี พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ท่านเจ้าพระยาพิชเชนทร์โยธิน

เรื่องประวัติเจ้าพระยามรราช

ภาคที่ ๑

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์

๑) เรื่องประวัติก่อนรับราชการ

มหาอำมาตย์นายก เจ้าพระยามรราช (ปั้น ต้นตุงตุงตุง) เป็นชาวเมือง
สุพรรณบุรี เกิดเมื่อวันอังคารที่ ๑๕ กรกฎาคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ ตุงตุงเป็นคฤหบดี
ตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ตำบลบ้านนาคริมแม่น้ำปากตุงนอกข้างใต้ตัวเมืองสุพรรณฯ ไม่
ห่างนัก บิดาของท่านชื่อกงน มารดาชื่อผอง มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๕ คนเรียงกันเป็น
ลำดับดังนี้

๑. พี่ชายชื่อนาย ได้เป็นทหตวงเทพสุภา กรมการเมืองสุพรรณบุรีคน ๑

๒. พี่หญิงชื่อนัด เป็นภรรยาหลวงแก้วสี่ดี (คือ สุพรรณศรี) กรมการเมือง
สุพรรณบุรีคน ๑

๓. พี่ชายชื่อนิม ได้เป็นทพระยาธัมมคภิรมย์ กรมการเมืองสังขตาคคน ๑

๔. พี่ชายชื่อนัด ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบลนาครคตงเคหะสถาน

ของตุงตุงคน ๑

๕. พี่หญิงชื่อนิยา เป็นภรรยาหลวงจำเมือง (ตั้งชื่อ พิชย์) กรมการเมือง

สุพรรณบุรีคน ๑

๖. คือเจ้าพระยามรราชเป็นตุงตุงตุง

เรื่องประวัติเจ้าพระยามรราชเมื่อยังเป็นเด็กปรากฏว่าเมื่ออายุได้ ๕ ขวบ บิดา
มารดาพาไปฝากเรียนหนังสือที่วัดประตู่ศาลในเมืองสุพรรณฯ แคว้นน้อยอยู่ไม่ถึงปี พอถึงวัน

ทำบุญในสกุลเจ้านมศพระโอบุฏกาอ้อม วัดหิวงค์รัตนาราม จังหวัดธนบุรี ซึ่งเป็นทนต์
 ก้นมาแต่ก่อน ออกไปเทศน์แล้วบิดามารดาตายเจ้าพระยามรราชให้เบ็นศิษย์ พระ
 โอบุฏกาอ้อมจึงพามาจากเมืองสุพรรณ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๖ ขวบ ข้าพเจ้า
 ผู้แต่งเรื่องประวัติคนเคยได้ยินกรมการเมืองสุพรรณชนผู้ใหญ่ในเครือญาติ ตูเหมื่อนจะเป็น
 หลวงยกบริศรเสาคความหลังให้ฟัง (ในสมัยเมื่อเจ้าพระยามรราชยังเป็นพระยาสุมนนยวินิต)
 ว่าท่านเป็นลูกสุดท้อง เกิดเมื่อบิดามารดาตายคน จนถึงเป็นหนุ่มเป็นสาวแดงกม
 เมื่อยังเป็นเด็กมีใครมีใครเอาใจนำพานัก บิดามารดาจึงได้เกณฑ์เทศน์ถวายพระเจ้ามา
 กรุงเทพ ๆ ทอดานตามใจหารของญาติแต่คงความพศัง ด้วยมิได้มีใครเคยทวงจาเจ้า
 พระยามรราชจะมาเบ็นคนคัมบุญเจ้าเสาคอถองเพียงหน แต่เมื่อคตตูกชอบกถ ถ้าหาก
 เจ้าพระยามรราชเกิดเบ็นลูกหีบทจะเบ็นทายาทของสกุล บิดามารดาคงถนอมเลี้ยงไว้
 ที่เมืองสุพรรณ จนเติบโตใหญ่ ถ้าเบ็นเช่นนั้นเมื่อถึงเวลาเจ้าพระยามรราช ๆ ครอบครอง
 บ้านเรือนบางทกจะไดเดออกเบ็นผู้ใหญบ้าน เหมื่อนอย่างนายคตตัพชายเคยเบ็นมาแต่ก่อน
 ถ่าตั้งกวานนักได้เบ็นกรรมการเซ่นหลวงเทพสุภาพชายคนใหญ่ หรืออย่างคตตูกจะได
 เบ็นพระยาสุมนนยวินิต ๆ ผู้ว่าราชการจังหวัดคตตัพรัตนบุรี นาทจะไมม่ชองได้เบ็น
 เจ้าพระยามรราชคนคตตอชวค ข้อททานเกิดเบ็นลูกสุดท้องไมม่ใครทวงแทน "ได้
 ถิ่นเทศน์" ถวายพระพาเข้ามากกรุงเทพ ๆ หน คงร่นว่าบุญบมคตให้ทานเข้าสู้ถิ่น
 ทางทจะดำเนินไปจนถึงได้เบ็นรัฐบุรุษวเศษคนหนึ่ง ในสมัยของทาน

การศึกษาของเจ้าพระยามรราชเมื่อเข้ามาอยู่วัดหิวงค์ ๆ ปรากฏว่าแรกมาเบ็นตูก
 ศิษย์วคตอยู่ ๖ ปี ตอนนมเคาทจะต้นนษฐานว่าพระ โอบุฏกาอ้อมเห็นจะเอาเบ็นชระระวอง
 ดังต่อนมตูกบตูกศิษย์วคตอย่างสำมัญ เพราะทานเบ็นตูกคฤหบตทตามารคายกให้เบ็น
 บตูกบุญธรรม ตรงกับศัพท์เรียกว "ตูกศิษย์" คตเบ็นตูกตวยเบ็นศิษย์คตวย ชดนมเคา
 อยู่ในกรยามารยาทของทานทขาพเจ้าเห็นเมื่อคตนแรกกรุงกถัน คตสุภาพเรียบรอยตูกบ
 ข้างบ้านนอก ตอให้ตั้งเกตได้ว ทานได้รบคความอบรมมาแต่ครบาอาจารย์ทค ออกอย่าง
 หนึ่งคความรูภาษาไทยทานได้เรียนแต่ทวงคตหิวงค์ฯ ไมเคยเข้าโรงเรียนอนนนอกจากไปเรียน

ความรู้อย่างนั้นจนถึงเกิดประสงค์จะเข้าแปลหนังสือในตำนานหลวง จึงไปเรียนในสำนัก
สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) ด้วยท่านเป็นผู้ชอบความรู้อีกหนึ่งทีในตำนานหลวง เพื่อจะ
ให้ตระหนักใจในวิธีแปลตามนิยมของพระมหาเถรผู้ชอบความรู้ในตำนานหลวง เห็นจะ
ไปถวายตัวเป็นศิษย์สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) ในเวลาเมื่อก่อนอุปสมบทไม่นานนัก

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าพระยาযมะราชอายุได้ ๒๑ ปีครบอุปสมบทบวชเป็นพระภิกษุที่
วัดหงส์ฯ สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) เป็นพระอุปัชฌาย์ แต่เจตนาหมกตามารดาจารย์ม
ชวดค้อย หรือสิ้นชีพไปเสียแล้วข้าพเจ้าหาทราบไม่ พอบวชเป็นพระภิกษุแล้วในปีถัดม
นั้นเองก็เข้าแปลพระปริยัติธรรมในตำนานหลวง เมื่อเจ้าพระยาযมะราชเข้าแปลหนังสือ
ก็ได้รับความสรรเสริญเป็นอย่างปลาดคองจะเอาไว้ด้วย แต่ก่อนนวมการตั้งตำนานหลวง
สอบพระปริยัติธรรมไม่กำหนดปี เมื่อใดเปรียญซึ่งดำหรับทรงเลือกคงเป็นพระราช
คณะน้อยตัวลงไปโปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม เพื่อหาพระภิกษุซึ่งทรงพระไตร
ปิฎกคงเป็นเปรียญดำรองไว้สำหรับเลือกคงเป็นพระราชาคณะ เป็นประเพณีเดิมมาตั้งน
ในรัชกาลที่ ๕ ได้มีการสอบพระปริยัติธรรมครั้งแรก เมื่อมีมะเด็ง พ.ศ. ๒๔๓๒ แต่ถึงจาง
มาถึง ๓๔ ปี พระมหาเถรพากันวิตกว่าการสอบพระปริยัติธรรมเว้ดร้างมาช้านานความ
พระภิกษุต่างเณรที่เรียนพระไตรปิฎกจะเต็มตง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวจึง โปรดฯ ให้ตั้งตำนานหลวงสอบพระปริยัติธรรม อีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐
คราวเจ้าพระยาযมะราชเข้าแปลนั้น ตั้งตำนานหลวง ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ พอเปิด
ตำนานก็เห็นสมเด็จพระมหาเถรท่านอดก ด้วยพระภิกษุต่างเณรซึ่งเข้าแปลวันละ ๕ องค์
แต่วันแรกมาแปลตกหมด ไม่มีใครได้เป็นเปรียญเลยสักองค์เดียว เป็นเช่นพินมาหลาย
วันจึงถึงกำหนดพระบิณฑังส์ (คือเจ้าพระยาযมะราช) เข้าแปล เมื่อแปลวันแรกได้
ประโยคที่ ๓ ก็ไม่มีใครเห็นแปลปลาด เพราะพระภิกษุต่างเณรที่แปลตกมาก่อนแปล
ได้ประโยคที่ ๓ แล้วไปตกเมื่อแปลประโยคที่ ๒ กม ต่อเมื่อเจ้าพระยาযมะราชแปลได้
ประโยคที่ ๒ จึงเริ่มมีเสียงกล่าวกันว่าบางที “คุณบิณฑัง” จะได้เป็นเปรียญ ถึงวันท่านเข้า

แปลประโยคที่ ๓ อันเป็นวนคดีดินวาจะไต่เป็นเปรียญหรือไม่ จึงมีคนพากันไปฟังมาก
 ทรงพระภิกษุสามเณรทเป็นนักเรียน และคฤหัสถ์ทเอาใจได้ในการเรียนพระปริยัติธรรม
 ชาวเจ้ากโตไปฟังกับเขาด้วยในเวลานั้น พอท่านแปลได้ประโยคที่ ๓ ดังเกตุพระมหาเถร
 พากันยิ้มแย้มยินดี เพราะเพ่งได้เปรียญองค์แรก ในการสอบพระปริยัติธรรมครั้งนั้น
 ผู้นั้นทไปฟังนงคชยเอาใจช่วยอยู่ยกพากันแต่ตั้งความยินดีททวนหา แดงอนนทเรียกททวนหา
 “มหาพน” ดีบมา

ตรงนงทจะเล่าเรื่องเจ้าพระยามรราชมาอยู่กับชาวเจ้าสมันนชาวเจียงไม่ได้รับ
 กริม แต่เป็นนายพันทราชองครักษผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็ก รับราชการประจำ
 อยู่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ทห้องตรงมุกทขาวทางข้างฝ่ายตะวันตก ประดิษฐานชยศร์
 และกำตั้งจัดตั้งโรงเรียนพระตำหนักถ่วงทหลายอยู่ด้วย เวลาเช้าพอก็ดททหารแล้ว
 ชาวเจ้ากโตออกจากโรงทหาร เดินผ่านทางในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ไปตรงนท โรงเรียน
 พระตำหนักถ่วงทหลายทุกวัน กทในบริเวณวัดพระศรีรัตนศาสดารามเจตนาหม่นด้านก
 ของหลวงคงลำหรับถือนพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร ๔ แห่ง แห่งใหญ่กว่า
 เพือนพระยาธรรมปรีชา (บุญ) เป็นอาจารย์สอนทในพระพุทขปรางค์ปราสาท (คือ
 ปราสาทพระเทพนครบดิน) นอกจากนถือนตามกองชงตั้งวางไวบนกำแพงข้างหน้าวัดชก
 ๓ แห่ง หน้าทอดหินนด้านกเรียนทง ๔ แห่ง เช่น จัดอาหารเลี้ยงเพ็ดพระภิกษุสามเณร
 ทมาเรียนเป็นคณ โปรดให้ชาวเจ้าเอาเป็นธุระอดทน เพราะโรงครัวของทหาวมหาดเล็ก
 อยู่ไกล ถ้วนตั้งชาวเจ้าเองเจตนาเดินผ่านไปในตัวกมกแฉ่งพงพระภิกษุสามเณรทคแปลพระ
 ไตรปิฎกทแห่งนบบางแห่งนบบางเป็นนจ เจ้าพระยามรราชเมอชงเป็นสามเณรมาเรียนอยู่ท
 พระพุทขปรางค์จึงเริ่มรู้จักนกับชาวเจ้า แต่กเพียงถนทนาปราดัยเหมอนอยางเพือนนท-
 เรียนของคือนๆ เมอทานเขาแปลพระปริยัติธรรมถึงจนแปลประโยคที่ ๓ ชาวเจ้าไปฟังได้พูด
 ปดอบทานอยาให้ทวดทจน และได้แต่ตั้งความยินดีททวนเมอแปลได้เร็ว ตั้งแต่
 วนนทนมได้พบกกับทานมากจาเคอน คณวนหนงเจตนาวาง ๒๐ นาพาทานมาหาชาวเจ้า

ที่โรงทวารมหาดเล็ก มคนไม่คิดปลุกในกระถางมาให้ด้วยคน ๑ เมื่อข้าพเจ้าถาม
 ถึงกิจธุระของท่านมา ท่านบอกว่าจะมาถ้ำลึกและเมื่อถึงแล้วจะขอถวายตัวอยู่กับข้าพเจ้า
 ด้วย ข้าพเจ้าได้ฟังก็ประหลาดใจ ถามท่านว่าเมื่อใดจะให้พากเพียรเรียนพระไตรปิฎก
 มาจนได้เป็นเปรียญมข้อเดียวแล้วเป็นไหนจะถึงเสียแควงมไ้รับพระราชทานพดยศ อนึ่ง
 ดยท่านยกย่องเป็นหม่อม ถ้าเรียนพระไตรปิฎกต่อไปคงได้เป็นเปรียญประโยคสูงแล้วได้
 เป็นพระราชอาคันตุกะคงคนเป็นหลักแห่งใดก็ต่อชวติ จะมาทางทางความเจริญของตัวเอง
 เสียด้วยเหตุใด ท่านตอบว่าท่านสนใจอาลัยในการเป็นสมณะ ได้ปลงใจตั้งแต่ก่อน
 เข้าแปลพระปริยัติธรรมว่าจะถึง ก็เขาแปลนั้นด้วยประสงค์จะบำเพ็ญกุศลอยู่ที่ถ้ำเอง
 คุณท่านผู้เป็นครุมาอาจารย์มาเห็นหลัง นึกไว้ว่าพอแปลแล้วจะตกหรือได้เป็นเปรียญ
 ก็จะได้ถ้อยตนเอง เมื่อข้าพเจ้าห้ามไม่ให้แล้วก็คิดเห็นว่าถึงได้ก็ดีกว่าจำใจบวชอยู่ต่อไป
 จึงตอบว่าเมื่อถึงแล้วถ้าสมัครมาอยู่กับข้าพเจ้าก็รับด้วยความยินดี เหตุที่ท่านเขา
 คนไม่คิดมาให้ด้วยในฉนั้น ข้าพเจ้ามานึกได้คือภายหลังดวงคงเป็นเพราะท่านยังเป็น
 พระภิกษุ จะถวายตัวด้วยให้ดอกไม้รูปเทียนเครื่องสักการแก่ข้าพเจ้าเป็นภคิผู้สัก
 ไม่ได้ จึงเปลี่ยนเป็นถวายคนไม่คิดแทน มาหิวอดราตักขันในเวลาเมื่อเขียนเรื่อง
 ประสงค์คนถูกชอบกต การที่ท่านให้คนไม่คิดแทนดอกไม้รูปเทียนนั้น ราวกับเป็นนมตร
 ดั่งหรือว่าท่านถวายตัวแก่ข้าพเจ้าเพียงให้เบนนมคฤเทศ์ทางที่ท่านจะไปได้ดี มีไซ้มา
 เป็นซากบเจ้า หรือถ้าจะอภยหนักเหมือนเจ้าพระยามราชกับข้าพเจ้าได้เคยทำบุญ
 อธิษฐานร่วมใจกันมาแต่ชาติก่อน ผลบุญจึงบันดาลให้มาเกิดรู้ราวคราวเดียวกัน
 และได้มาช่วยกันทำราชการงานเมืองในชาติคน
 เมื่อเจ้าพระยามราชจะถึงได้มีจดหมายไปถวายกตฉบบ ๑ ถานในเวลามาจนคน
 ได้ ๕๕ ปีแล้ว พวกถูกเขาค้นพบจดหมายฉบับนั้นที่เมืองสุพรรณ คิดถ้าเนาถึงมา
 ให้ข้าพเจ้าเมื่อจะเขียนเรื่องประจคน จึงให้พิมพ์ไว้ด้วยต่อไป

ลขกพระมหาบัณฑิต

ลขกพระมหาบัณฑิต

ขอคำปรึกษา

นาย

ด

(พี่เขย)

นิต

หม

ได้ทราบ

กต

หยา

ว่าฉันเห็นจะบวชไปไม่ตลอดเสียแล้ว ฉันจะลาตั้งแล้ว ฉันทูลลา (ทางกรมธรรม การตามธรรมเนียม) แล้ว กำหนดวันตั้ง ณ วันจันทร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ตั้งแล้ว ฉันจะตามเสด็จ (พระองค์เจ้าศักรกุมาร) ขึ้นไปอยู่บางปะอินตั้งสามเดือน นายท่าน จะทรงผนวช คำฉันนั้นท่านพระองค์เจ้าศักรกุมารทูลทูลขอไว้ เห็นจะพอเอาควรวัด ได้ไม่เป็นไรดอก ถ้าทำการจะพระราชทานเดือนละ ๓๐ บาท ถ้าไม่ได้ทำการจะ พระราชทานเดือนละ ๓ คำตั้ง น้แต่ พทงปวงพยายามความเสียใจเลย เป็นกรรมของ ฉันแล้ว เสวยกินของเพียงไหนก็ขอให้รกินของเพียงนั้น เทอญ

ฉันเขาคงแต่รักความมากไม่ได้ประพฤติกการชวให้พนอง มีควมร้อนใจเสียตั้งอย่าง เดียว ก็กรงเห็นวาพระมความเสียใจมากฉันอยากจะให้พนองลงมาตั้งน้อย ให้ถึง บางกอก ณ วันเดือนแปด ขึ้น ๓๐ ค่ำ ขอให้มาให้ได้ทีเดียว พอกใน (กรุงเทพฯ) นเจ้าใคร ๆ ก็ตาไม่ได้เขาไม่ยอมให้ตั้ง ฉันคิดการกรงนกกคนเคย ครนฉันจะขึ้นมา (เมืองสุพรรณ) เขากมาไม่ได้ การก็จนวน้อยแล้ว ขอพทงปวงพยายามความเสียใจเลย นกเสียว่าล้มเตจเจียงคองตั้ง ลขก มา ณ จนอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ บมระเม

เบญจศก (พ.ศ. ๒๔๒๖)

เจ้าพระยามรราชเกิดบเดียวกนกับข้าพเจ้า ๆ แกกว่าท่านไม่ตงเดือน โดยปกติ ข้าพเจ้าควรจะบวชเป็นพระภิกษุในพรรษาเดียวกนกับเจ้าพระยามรราช แต่ข้าพเจ้าต้อง

รอมมาบวชเมื่ออายุ ๒๒ ปี เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงดำรัสชวนให้ไปจำวัดที่สถานวัดนิเวศ
 ธรรมประวัติซึ่งทรงสร้างขึ้นใหม่ใกล้กับพระราชวังบางปะอิน แต่ในปีที่อายุเข้าเจ้า
 ครบอุปถัมภ์พระอมรราชโกศล (อ่อน) เจ้าอาวาสวัดมเหยงคณ์ซึ่งไม่ถนัดที่จะเป็นอาจารย์
 ให้นั่งตงได้จึงคองรอมมา ๓ เจ้าพระยามรราชดึกแดงมาขออาสาไปอยู่เป็นเพื่อนที่บาง-
 ปะอิน จึงได้ขึ้นไปอยู่ที่วัดนั้นด้วยกับข้าพเจ้าตลอดพรรษา ในเวลาเมื่ออยู่
 บางปะอินนั้นเจ้าพระยามรราชกับข้าพเจ้าได้พบปะพูดจากันทุกวัน ได้รู้จักสยใจต่อกัน
 และกันก็เริ่มรักใคร่กันแน่นมา เมื่อก่อนอยู่ที่วัดนั้น ไม่ได้อยู่เปล่า ไร้โอกาส
 หมดเวลาว่างตลอดพรรษาจนช่วยเรียนความรู้ภาษาไทย ทั้งขีดเขียนหนังสือไทยจน
 ดายมืองาม นอกจากนั้นท่านคงได้ศึกษาหาความรู้ประเพณีทางฝ่ายคฤหัสถ์จนสามารถ
 เข้าใจมากมได้ ครั้นออกพรรษาศาพเจ้าดึกแดงกลับลงมากรุงเทพฯ ด้วยกัน

เมื่อเจ้าพระยามรราชบวชเป็นสามเณรอยู่วัดหนึ่งๆ หม่อมเจ้าหญิงเป็ลย่นในกรม-
 หลวงเดินบวรวิเศษ กับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนหุดานกรมหลวงเดินบวรวิเศษ และเป็น
 หม่อมกรมหลวงวงศาธิราชสนิทมาแต่ก่อน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่วัดหนึ่งๆ เคยไปทำบุญ
 ที่วัดนั้นเอง ๆ เมื่อรู้จักสามเณรนั้น มีความเอ็นดูรักเป็น โยมอุปถากตลอดมาจน
 จัดการให้อุปถัมภ์ด้วย เมื่อเจ้าพระยามรราชแรกตั้งยังไม่มาบ้าน ในกรุงเทพฯ หม่อม
 เจ้าหญิงเป็ลย่นกับหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนจึงชวนให้ไปพักอยู่ที่บ้าน.

๒) ประวัติครอบครัวรับราชการ

ประเพณีมาแต่โบราณ ผู้ใดเคยบวชเป็นพระราชาคณะ หรือเป็นเปรียญ ถ้า
 ตีออกมาเป็นคฤหัสถ์ แม้ตีเมื่ออายุเป็นกต่างคนแล้ว ถ้าปรารถนาจะทำราชการ
 ก็โปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ลดอายุตงเป็นมหาดเล็กได้ เพราะเหตุที่เป็น
 ผู้ใดเล่าเรียนมคความรู้มากมาแต่เมื่อบวช มักได้เป็นขุนนางมคตำแหน่ง ในกรมตงชุน
 ณ ค้างหลวง หรือกรมตงตงชุนและกรมราชบัณฑิตยสภาราชการทั้ง ๓ กรมตงตง
 มาแล้วเป็นพวกเปรียญตงพรต ซึ่งผู้นั้นมักเรียกกันว่า "พวกแก้วดี" หรือจา

“พอกฮาราม” ทรงนกว่าได้ เมื่อตั้งโรงเรียนหลวงในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้เลือก
 ข้าราชการกรมอาตักษณมาเป็นครู ๆ ในโรงเรียนหลวงก็เบียดเบียนสำหรับพวกเปรียญ
 ลาพรตอกแห่งหนึ่ง อาศัยประเพณีตั้งกล่าวมานมอข้าพเจ้ากตบลงมารับราชการ
 ตามเดิม จึงจัดการให้นายบันเปรียญถวายคองเบนมหาดเล็ก นับเป็นกำหนดในเรื่อง
 ประวัตได้วาเจ้าพระยามรราชแรกเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เวลานั้นอายุได้ ๒๒ ปี
 ส่วนราชการที่จะทำนั้น ในสมัยนั้นข้าพเจ้าสามารถจะหาหน้าที่ให้ท่านได้แค่ ๒ ทาง คือ
 รับราชการในกรมทหารมหาดเล็กทาง ๑ หรือเป็นครูโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ
 อีกทาง ๑ ตามตัวท่าน ๆ สมัยครั้งรับราชการพลเรือน ข้าพเจ้าจึงส่งให้ไปหัดเป็นครู
 ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ชั้นแรกได้เงินเดือนเพียงเดือนละ ๑๖ บาท แล
 จึงเลื่อนขึ้นเป็นครูผู้ช่วย

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียนในงาน
 ประจำปีที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในโรงเรียนทั่วไป
 พอพระราชหฤทัยในความเจริญของโรงเรียนนั้นมาก เมื่อเสด็จกลับตำหนักแล้วข้าพเจ้า
 พระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายที่พระชนษาลังขนาดเข้าโรงเรียนนี้ & พระองค์ คือ พระองค์
 เจ้ากษัตริย์วชิราวุธ (กรมพระจันทบุรีนฤนาถ) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าพรหมมศักดิ์
 (กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าประวิตรวิมลนิตม (กรมหลวง
 ปราจีนกตบด) พระองค์ ๑ พระองค์เจ้าจิรประวิตรเดช (กรมหลวงนครชัยศรีสุริยเดช)
 พระองค์ ๑ ให้ข้าพเจ้ารับเอาไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย เมื่อข้าพเจ้า
 ได้รับสั่งแล้วมาคิดถึงการที่จะฝากสอนพระเจ้าลูกเธอ & พระองค์นั้น เห็นว่าให้นักเรียน
 รวมนั้นทั้ง & พระองค์จะดีกว่าให้แยกกันไปเรียนตามชนความรู ในโรงเรียน แต่จะต้อง
 มีครุคน ๑ ทางหากสำหรับสอนเฉพาะเจ้านาย & พระองค์นั้น คิดหาตัวผู้ที่จะเป็นครู
 เห็นว่าหม่อม (คือเจ้าพระยามรราช) จะเหมาะกว่าคนอื่น เพราะมีความรู้พอจะเป็น
 ครูได้ ทั้งฮรยาศัยใจคอกเป็นคนดี ตั้งได้เห็นมาแต่ครั้งแต่ขึ้นไปอยู่บางปะอินด้วยกัน

เมื่อข้าพเจ้าบวช ทั้งในเวลานั้นก็ยังเป็นแต่ครูผู้ช่วย ถึงถอนศอกมากไม่ลำบากแก่การ
 ในโรงเรียน ข้าพเจ้าจึงได้ออกมาหาบหมามาเป็นครูผู้สอนพระเจ้าลูกเธอทอง & พระองค์
 และเจ็ดห้องเรียนชั้นนอกแห่งหนึ่งต่างหากที่ห้องพระโรงของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง เมื่อ
 ครึ่งเดือนเศษประทับอยู่ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ เจ้าพระยามหามรรคาได้เสด็จและได้
 รับเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละ ๔ บาท เดิมขอครูประจำชั้นอื่น ๆ ในโรงเรียนพระตำหนัก
 สวนกุหลาบ ทั้งแต่พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เวลา
 ข้าพเจ้าไปก็แวะไปที่ห้องเรียนของพระเจ้าลูกเธอด้วยเดิมนั้น ในไม้ฉากตระหนกใจว่าคิดถก
 ทงทักดีให้พระเจ้าลูกเธอเรียนต่างหากแต่ทว่าเสด็จ มหาบหมามาเป็นครูด้วยสังเกตเห็น
 เรียนรวดเร็วเพราะเรียนด้วยกันแต่ ๔ พระองค์ ฝ่ายมหาบหมาก็ฉลาดในการสอนทั้งวาง
 ตัวคือพระเจ้าลูกเธอเหมาะคือไม่เหลาะแหละอย่างว่า "ประจบลูกศิษย์" แต่
 ไม่วางตัวข่มเกินไป พระเจ้าลูกเธอทรงเคารพยำเกรงและไปรดนมบนต้นที่ต้นนม
 หมดทุกพระองค์ ต่อมาภายหลังสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอ
 พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์) เสด็จไปเข้าโรงเรียน
 พระตำหนักสวนกุหลาบอีกพระองค์ ๑ ก็ได้เรียนต่อเจ้าพระยามหามรรคาเหมือนกัน
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงตั้งพระราชหฤทัยเป็นยุคมานานแล้ว ว่าบรรดา
 พระเจ้าลูกเธอพระองค์ชายเมื่อเจริญพระชันษาได้กึ่งแล้วจะโปรดฯ ให้ไปเรียนวิชา
 ความรู้ทั้งยุโรปทุกพระองค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๗ กรมพระจันทนบุรีฯ กับกรมหลวงราชบุรีฯ
 พระชันษาถึงกำหนดได้กึ่งนี้ ทรงพระราชดำริว่ากรมหลวงปราจิณฯ กับกรมหลวง
 นครชัยศรีฯ พระชันษาอ่อนกว่าเพียงมีหนึ่งต้องปี และได้ทรงเล่าเรียนอยู่ด้วยกันแล้ว
 จึงโปรดฯ ให้ทำพระราชพิธีได้กึ่งนี้แต่ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ ๑๕ วันด้วยกันทั้ง ๔
 พระองค์ แล้วโปรดฯ ให้พระยาชัยสุนทร (ม.ร.ค. เทวทิม ศรีวงศ์) เป็นผู้พาไป
 ตั้งยังกรมพระนเรศวรฤทธิ (เวลานั้นยังเป็นกรมหมื่น) ซึ่งเป็นอดีตราชทูตสยามอยู่ ณ
 กรุงลอนดอน ให้ทรงจัดการเล่าเรียนต่อไป (แต่กรมหลวงชุมพรเจ้านานพระชันษา

เพียง ๖ ขวบจึงมิได้เสด็จไปด้วย) เมื่อจะส่งพระเจ้าลูกเธอไปยุโรปครั้งนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชปรารภว่าพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์ ได้ทรงศึกษาหนังสือไทยในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบมาเพียงปีเดียว ถ้าหนังสือไทยจะหมดเสีย จึงดำรัสตั้งข้าพเจ้าให้หาครูไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอสักคน ๓ การเลือกก็ไม่พบปัญหาจะต้องหาใครอื่น เพราะมีเหมาะแต่เจ้าพระยาอมราชคนเดียวโดยได้เป็นครูและคุ้นเคยสนิทสนมกับพระเจ้าลูกเธอทั้ง ๔ พระองค์อยู่แล้ว ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรบรรดาศักดิ์ให้ "นายบันเป็รียญ" เป็นที่ "ขุนวิจิตรวรศาสตร์" มีตำแหน่งในกรมอาลักษณ์ (แผนกครู) เจ้าพระยาอมราชจึงได้ไปยุโรป เรื่องประวัติของเจ้าพระยาอมราชตอนนั้นคัดลอกขอแปลออก ถ้าหากท่านสมัครรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กก็ หรือเมื่อสมัครไปเป็นครูแล้วแต่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมิได้โปรดตั้งพระเจ้าลูกเธอไปเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบก็ หรือที่สุดถ้ามิได้ทรงพระราชดำริจะให้สมัครหนังสือไทยไปยุโรปกับพระเจ้าลูกเธอก็ เจ้าพระยาอมราชก็คงจะมีใต้ออกไปหาคุณวิเศษเพิ่มขึ้นที่ในยุโรป พุทธิการชวนให้เห็นว่าสมบุญส่งท่านไปยังโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเหมือนอย่างที่เคยส่งท่านเข้ามา จากเมืองสุพรรณอีกครั้ง ๓ นำพิศวงอยู่

ตั้งแต่เจ้าพระยาอมราชไปยุโรปอยู่ห่างกับตัวข้าพเจ้า ได้แต่จดหมายไปมาถึงกัน เรื่องประวัติตอนนั้นคงเขียนตามความเห็นจดหมายเหตุและไต่ถามคนอื่นได้โดยมากเมื่อพระเจ้าลูกเธอ ๔ พระองค์เสด็จไปถึงกรุงลอนดอน กรมพระนเรศทรงหาบ้านแห่งหนึ่งให้ประทับอยู่ด้วยกัน เจ้าพระยาอมราชกับนายฉิมทหารมหาดเล็ก ซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้ข้าพเจ้าเลือกไปเป็นพ่เลี้ยงอยู่ด้วยกันที่บ้านนั้น ตั้งนการเรียนของพระเจ้าลูกเธอในกรมพระนเรศทรงหาครูฝรั่งคน ๓ มาสอนภาษาอังกฤษเป็นเวตาเต็ม

ทุกจน เจตจำนงเรียนภาษาอังกฤษ เจ้าพระยามรราชกถื่อนภาษาไทยถวาย เล่ากันว่าเจ้า
 พระยามรราชกถื่อนเงินเดือนของตนเอง ไปจ้างครูดอนภาษาอังกฤษแก่ดวงทวนด้วย ชาวเจ้า
 ดังตั้งอยู่ด้วยเวลาเมื่อแรกไปยังไคเงินเดือนน้อยนัก นานจะเรียนคอกตอนเมื่อใดมาค้ำแห่ง
 ในสถานทูตรับเงินเดือนมากกว่าแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม ข้อที่เจ้าพระยามรราชกถื่อน
 ภาษาอังกฤษด้วยทุนของตัวเองแต่พยายามเรียนจนรู้ภาษาอังกฤษ ออกภาษาหนึ่งนั้น
 เชื่อได้ว่า เป็นความจริง พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์เสด็จออกตอนใดไม่ช้านัก เห็นจะ
 ราวสักมี ๓ กรมพระนเรศก็เสด็จกลับมากองทัพ ฯ แต่จนเจ้าพระยามรราชกถื่อนเป็นทงคร
 และเป็นพระอภิบาลเจ้านายทง & พระองค์ต่อมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชชนนีเสด็จจะเสด็จออกทรง ๕๐ มีเป็นงาน
 ใหญ่ เชิญเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จไปช่วยงานด้วยกับพระเจ้าแผ่นดิน
 ประเทศอื่น ๆ แต่ยงชดของจะเสด็จไปเองไม่ได้ จึงโปรด ฯ ให้เสด็จกรมพระยาเทวะ
 วงศ์โรประการ (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น แต่เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศแล้ว)
 เสด็จไปแทนพระองค์ ชาวเจ้าเคยได้ยินจะเป็นเสด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ ครั้นเสด็จ
 หรือใครบอกกตมไปเสียแล้ว ว่าเมื่อเสด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ ประทับอยู่ ณ กรุงลอน
 ดอน ทรงทราบพระเจ้าลูกเธอไม่สบายพระฤทัยด้วยคิดถึงเสด็จพระบรมชนกนาถ
 และพระญาติวงศ์อยากจะกลับมายเยี่ยมบ้านเมืองสักครั้ง ๑ สมเด็จพระยาเทวะวงศ์ ฯ
 ตั้งดำริ และทรงพระดำริเห็นว่า การเสด็จเรียนของพระเจ้าลูกเธอในชนนทกยังเป็นแต่
 ให้ครไปรเวตมาสอนที่บ้าน ถึงแม่จะกลับมากองทัพ ฯ ถ้าให้ครมาด้วยก็จะไม่เสีย
 ประโยชน์ในการเรียน จึงมีโทรเลขเข้ามากราบทูลเสด็จสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ก็ทรง
 พระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระเจ้าลูกเธอทั้ง & พระองค์
 เสด็จกลับมายังคราดตามพระประสงค์ เมื่อเสด็จกรมพระยาเทวะวงศ์ ฯ เสด็จราชการ
 ในยุโรปแล้ว จึงพาพระเจ้าลูกเธอทั้ง & พระองค์กลับมากองทัพ ฯ ทางทวีปอเมริกา
 และประเทศญี่ปุ่น เจ้าพระยามรราชกถื่อนเสด็จกลับมากองทัพ ฯ มาถึงกรุงเทพ ฯ
 เมื่อต้น พ.ศ. ๒๔๓๓ เจ้าพระยามรราชกถื่อนได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้าง

เผือกสนิท & เป็นบาเห็นครั้งแรก ถึงเวदानหม่อมเจ้าหญิงเบ็ญจนังได้เคยอุปการะ
 มาแต่ก่อนเห็นจะสนิทพิศได้ยั้งดัง ยิงเหลือแต่หม่อมราชวงศ์หญิงเขียนย้ายไปคงบ้าน
 เรือนน้อยทศกรังบางกอกน้อย เมื่อเจ้าพระยากรมราชสมบัติมากยังมีกรมราชจันทน์ไป
 พกอยู่ที่บ้าน เจ้าพระยากรมราชได้เคยพาหม่อมราชวงศ์หญิงเขียนมาหาข้าพเจ้า เป็น
 คนตั้งอายุกว่า ๖๐ ปีแล้ว ดูเจ้าพระยากรมราชเคารพนับถืออย่างเป็นผู้ใหญ่ ต่อมา
 ภายหลังเมื่อท่านเป็นเจ้าพระยากรมราชทจจนคำบดคำตาแดง ข้าพเจ้าไปหาได้พบ
 หม่อมราชวงศ์หญิงเขียนอยู่ที่นั่น ได้ถามไต่ความว่าเมื่อหม่อมราชวงศ์หญิงเขียน
 แก่ชราตั้งอยู่ที่บ้านเต็มมีความอดคดขัดสน เจ้าพระยากรมราชจึงไปรับมาเลี้ยงดูอุปถาก
 ด้นองคุณใหม่ความลุ่มลุ่มบายและต่อมาเมื่อถึงแก่กรรมก็ปลงศพให้ด้วย

เมื่อพระเจ้าลูกเธอ & พระองค์เสด็จกลับมากองกรุงเทพ ฯ แล้วสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หุดวง โปรด ฯ ให้ไปเรียนที่โรงเรียนพระตำหนักตั้งณกุหลาบ อยู่ในความรับผิดชอบ
 ของ ข้าพเจ้า อย่างแต่ก่อน การเรียนคณ นมคกับแต่ก่อนเพียง แบ่งเวลาให้ครื่องกลุ่ชด่อน
 ครึ่งวัน เจ้าพระยากรมราชสอนครึ่งวัน ตั้งใจเจ้าพระยากรมราชกับข้าพเจ้าก็กตบใจดี
 วิชาไปมาหาสู่กันเต็มเหมือนอย่างแต่ก่อน และยังไม่มีกำหนดว่าจะโปรดให้พระเจ้า
 ลูกเธอทั้ง & พระองค์เสด็จกลับไปยุโรปอีกเมื่อใด การที่เจ้าพระยากรมราชได้กลับมา
 กรุงเทพ ฯ ครานั้นเป็นคุณแก่ตัวท่าน โดยมีได้คาดหมายอย่าง จะกล่าวแต่เฉพาะที่เป็น
 ขอคำคุณคือ เมื่อเดินทางมาด้วยกับสมเด็จพระยาเทววงศ์ ฯ ได้ทรงรู้จัก
 คุณเคยตระหนักพระฤทธิญาเป็นผมความมรและอชยาศัยคักทรงพระเมตตากรุณา เป็น
 เหตุให้ทรงเลอหนอดังจะกล่าว ในทอนต่อไปข้างหน้า แคขอทเป็นคุณอย่างคำคุณอน
 หนึ่งในเรื่องประวัติของท่านน คือที่มาได้กรรยาค เรื่องนี้ข้าพเจ้าจะเล่าได้ด้วยความรู้
 เห็นของตนเอง

เมื่อเจ้าพระยากรมราชกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ราวถึง ๒ เดือน วันหนึ่งท่านมา
 บอกข้าพเจ้าว่าใคร่กรมกรรยาค ให้เป็นทศกแห่ง ท่านทราบเจ้าพระยาชยชิต (นาก
 ณ บอมเพชร เวदानนังเป็นพระยาเพชร) มีลูกสาว ถ้าข้าพเจ้าไปขอให้ท่าน

บตาเห็นจะไม่ขัดเพราะเคยเมตตาภรรยานี้แต่เมื่ออยู่ตอนก่อนดองกัน (เมื่อพระยาชยวชิต
 ยังเป็นหลวงวชิรเสนาบดีตามเสด็จกรมพระนเรศไปเป็นเสนาธิการในสถานทูต) ข้าพเจ้า
 แต่งคนไปทวนถามกตเหมือนจะให้ แต่ข้าพเจ้านึกลำบากใจด้วยตัวเองยังเป็นหนุ่มอายุ
 ราวคราใดเพียงกับเจ้านาง จะวางใจเป็นเถาแก่กัฏระโรยอยู่ จึงนะให้ไปให้อ่าน
 มารดาของข้าพเจ้าให้เป็นเถาแก่ขอสู้ เพราะท่านกเคยคบกับพระยาชยวชิตพอจะพูด
 กันได้ เจ้าพระยาฯ มราชไปบอกมารดาท่านกย่นครบจะไปขอให้ตามประสงค์ ด้วย
 ท่านเมตตาปราณีเจ้าพระยาฯ มราช มาตั้งแต่ไปอยู่วัดนเวศน์ ด้วยกันกับข้าพเจ้า ท่าน
 จึงชวนข้าพเจ้าไปขอนางสาวดลดี ธิดาคนใหญ่ของพระยาชยวชิต ให้แก่ชนวจิตวรเจ้า
 พระยาชยวชิตกยมแย้มยอมยก ให้ด้วยความยินดีว่าใคร่คบกับ ชนวจิตวรเจ้าเห็นจะ
 เป็นคนดีพอจะวางใจให้ลูกสาวได้ แต่เมื่อตกลงกันจนถึงได้ส่งมอบปลุกเรือนหอ
 ในบ้านพระยาชยวชิตทางชนพรหม แลจกความลำบากเกิดขึ้นด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้า
 หลวง ทรงกำหนดเวลาให้พระเจ้าลูกเธอทอง & พระองค์เสด็จกลับไปยังยุโรปก็สั ๆ กับ
 วนฤกษ์ที่จะแต่งงาน ข้าพเจ้าทราบก็ตกใจเกรงพระยาชยวชิตจะไม่ยอมให้แต่งงาน
 เพราะแต่งแล้วชนวจิตวรเจ้าจะคงต้องถูกต่างของท่านไปเสีย จึงรีบไปปรึกษา
 พระยาชยวชิตว่าจะทำอย่างไรดี แต่พระยาชยวชิตไม่ตกใจกลับยิ้มแย้มตอบว่า "ถ้า
 เห็นหนให้เขาไป ฮั่นหน (คือประเพณีฝรั่งพากันไปเที่ยวเมื่อแรกแต่งงาน) ก็แล้ว
 กัน" จึงคงได้แต่งงานตามฤกษ์ที่กำหนดไว้

เมื่อเจ้าพระยาฯ มราชแต่งประเวศท่านผู้หญิงดลดีพรธมาถ์การพหุทาเมธแต่ง
 งานพลัดดาว จาเริ่มด้วยพธังขีสังคมนตรี แลระณทเรือนหอ (จะเพิ่มอธิบายสักหน่อย
 ว่าสังคมนตรีเองพระนเป็นพรธสำหรับชนอยู่เรือนใหม่ค่างหาก ส่วนการแต่งงานสมรส
 นั้นพระธังขีหาเกี่ยวของไม่) ส่วนการพหุทางฝ่ายคฤหัสถ์นั้น ท่านเจ้าจวได้เชิญ
 พระยาเจริญราชไมตรี (ชั้น ศรีเพ็ญ) กับคุณหญิงจันทเจริญราชไมตรีเป็นอุปถน
 ข้าพเจ้าจะกตาดวงพหุอุปถนนำต่างแทรกกลางตรงนสักหน่อย เพราะเกี่ยวถึงเรื่อง
 ประเวศของเจ้าพระยาฯ มราชและท่านผู้หญิงดลดีเมธภายหลัง

คอยอยู่ในห้องนอนหลายคน นั่งอยู่กับพนักด้วยก้นหงอน พอดังเงาเริ่มการพิธี
พระยาพฤตมาถูกขณนรธองถามข้อความต่าง ๆ และมีทนายคอยคอย จะเรียงคำตาม
ทงจ่าไดคอง

พระยาพฤตมา “ถึงฤกษ์ดีหรือยัง”
ทนาย “ถึงแล้วขอรับ”
พระยาพฤตมา “นายบุญมีมาแล้วหรือยัง”
ทนาย “มาแล้วขอรับ”
พระยาพฤตมา “ภานายบุญคงเดา มาแล้วหรือยัง”
ทนาย “มาแล้วขอรับ”

แล้วถามถึงคนทขอเป็นสัตว์ตั้งมคงคดอย่างอื่นต่อไปอีกสักสามสี่คน ทนายกริบว่า
มาแล้วทุกครั้ง เมื่อถามเสร็จแล้วพระยาพฤตมาส่งนงหินหนาไปพูดกับคุณหญิงทง ว่า
“ถึงฤกษ์ดีแล้วผู้จะมาช่วยอำนวยความสะดวกมาพร้อมกันแล้ว เรามาช่วยกันป้อนให้เถิด
แม่หิน” ว่าแล้วก็ช่วยกันป้อนจนจนเรียบร้อย แล้วพระยาพฤตมากับคุณหญิงทง
ก็ขึ้นไปนั่งเคียงกันบนทนอนหินหนาไปทางข้างหัวนอน ไหว้พระสัตว์มงคลด้วยก้นตั้ง
ครึงหนึ่ง พอจบแล้วก็ตั้งนอนเคียงกันบนทนอน ให้พระบ่าวตัวเป็นคำต้นทนางันและ
กันเป็นทนางองคอง

พระยาพฤตมา ทนอนน่านอน ใครนอนเห็นจะอยู่เย็นเป็นสุขสบาย
อายุนนระแม่หิน
คุณหญิงทง ดับายนักคะ ถ้าใครนอนทนอนคงจะเกิดทรพยสัน
มานมถพนเขา มีลูกเตานารักนารม

ให้พร โดยกระบวรสันทนางาเช่นนอกหลายอย่างจนจบบท ให้พรแล้ว นอนหลับตา
นั่งเหมือนกับหตั้งบอยตั้งครึงหนึ่งก็ตั้งจากเตียงเป็นเจ้าการพิธี
คือมาออกให้ตายบ เมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นเส่นาบตแล้ว ข้าพเจ้าจะแต่งงาน
หม่อมเจ้าทรงภูมิภาพบุศวีข้าพเจ้ากับหม่อมราชวงศ์หญิงดอง สันทวงศ์ ในพระองค์

เจ้าพร้อมวงศ์อิสรราช ข้าพเจ้าโดยนว่าในสมัยนั้นหมื่นเชษฐเจ้าพระยามราชกับท่านผู้หญิง
 คตบุปถนอนบ่าวสาวอยู่ข้างแถว เคียงเขยื้อนกัน ๆ ทั่ว ครั้นถึงจนแต่งงานเวลาครุ
 ทนอน ข้าพเจ้าอยากการพหุเหมือนเมื่อครั้งชายใหญ่แต่งงาน ก็เข้าไปนั่งคอยด
 อยู่ด้วยกับพวกญาติ ที่ในห้องนอน เจ้าพระยามราช เข้าไปตรวจตราเครื่อง ทนอนด้วย
 กันกับท่านผู้หญิงคตบุแต่ มาพูดแก่ข้าพเจ้าจาการททพบุทนอนบ่าวสาวท่านอยาก
 ทำให้เป็นศรีมงคลด้วยนาใจบริสุทธิ์ ถ้ามีคนคอยดูทำให้ใจคอพังชานไม่มดีมา เห็น
 ว่าคตตายกับเงินตะคองหาเป็นมงคลจริง ๆ ไม่ ข้าพเจ้าเกรงใจท่านก็ชวนกันออกมาเสีย
 จากห้อง พอคนออกหมดแล้วท่านก็ปิดประตูลงถนอน เหลืออยู่ในห้องแต่ตัวท่าน
 กับท่านผู้หญิงคตบุ ๒ คนเท่านั้น จนถ้าเรื่งการพหุจึงเปิดประตูออกมาข้างนอก การ
 ทำพหุบุทนอนบ่าวสาว ในชั้นหลังมาโดยนว่า ผู้บุทนอนไม่ยอมให้ใครดูเหมือนอย่างครุ
 จะได้แบบของเจ้าพระยามราชไป หรือท่านจะได้แบบมาจากใคร ข้าพเจ้าหาทราบ
 ไม่ แต่เจ้าพระยามราชกับท่านผู้หญิงคตบุได้มีเกียรติในการรับเขยื้อนบ่าวสาว
 ดีมาช้านาน

พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์เจ้าจกตั้งมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้ ๓๐ เดือน ถึงปตาย
 พ.ศ. ๒๔๓๓ ประจวบกับเวลาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรด ฯ ให้พระองค์เจ้าสาย
 สนิทวงศ์ซึ่ง ในเวदानนเป็นตำแหน่ง ผู้ช่วยบัญชาการทหาร เรือเสด็จตรวจการ ในยุโรปจึง
 โปรดให้พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์พาพระเจ้าลูกเธอกลับไปส่งยังประเทศอังกฤษ ด้วย
 เสด็จไปครั้งนเดินทางตามระยะที่พระองค์เจ้าสาย ฯ ได้กระไว้สำหรับพระองค์ท่านเอง
 ไปทางเมืองพม่าและอินเดียก่อนแล้วจึง ไปลงเรือเมตทเมืองบอมเบไปยุโรป เป็น
 ประโยชน์แก่พระเจ้าลูกเธอได้ทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองของชนต่าง ๆ หลายเมือง
 กระบวนส่วนพระองค์พระเจ้าลูกเธอเสด็จไปครั้งนไม่มพเสงไปเหมือนครั้งก่อน มีแต่
 เจ้าพระยามราชกับท่านผู้หญิงคตบุเท่านั้น แต่เจ้าพระยามราชได้รับพระกรุณาของ
 สมเด็จพระยาเทอดวงศ์ ทรงอุดหนุนด้วย กราบบังคมทูลขอ ให้เจ้า พระยามราช เป็น

ถวายพระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กด้วย เมื่อข้าพเจ้าไปลงลอนดอน ยินดีอย่างยิ่งด้วยไปได้
 พบกับพระเจ้าลูกเธอและเจ้าพระยายมราชกับท่านผู้หญิงตลับ เวลานั้นท่านผู้หญิงตลับ
 มุดกแต่ ๒ คน บุตรคนหัวบิซ้อ สว่าง (คือพระยาสุมนนยวนคเดยวน) คน ๓ ธิดาชื่อ
 ไล้ว (แต่เมื่อกลับมากรุงเทพฯ มาถึงแก่กรรมเสียแต่ยังเด็ก) คน ๓ ข้าพเจ้าพักอยู่ที่
 สถานทูต พระเจ้าลูกเธอเสด็จมาหาและพาไปเที่ยวเมือง ๆ ทั้งเจ้าพระยายมราชกับ
 ท่านผู้หญิงตลับก็หมั้นไปมาหาสู่ ข้าพเจ้ามีโอกาสไปทักทายพระเจ้าลูกเธอและทักทาย
 เจ้าพระยายมราชเมือง ๆ เป็นเริ่มแรกทักทายข้าพเจ้าจะได้คุ้นกับท่านผู้หญิงตลับมาแต่ครั้งนั้น
 เมื่อข้าพเจ้าได้เฝ้าสมเด็จพระราชิน้องคอรเรีย และได้ตั้งกรมหลวงราชบุรีเจ้า
 มหาวิทาลัยแล้ว ก็พาทรมหลวงนครชัยศรีออกจากประเทศอังกฤษ และให้เจ้าพระยา
 ยมราชไปในตำแหน่งเป็นเลขาธิการของข้าพเจ้า เพื่อจะได้เป็นเพื่อนกรมหลวงนครชัยศรี
 ด้วยไปพักอยู่ที่เมืองฝรั่งเศสหนึ่งแห่งแล้วชวนพระยาสุริยานุวัตี (เกิด บุญนาค) เวลา
 นั้นยังมีศเป็นพระและเป็นอุปทูตอยู่ประเทศฝรั่งเศสคน ๓ กับมีสเตอร์ไวท ที่ปรึกษาใน
 สถานทูตที่ปารีสอีกคน ๑ ไปด้วย ไปยังกรุงโคเปนเฮเกนประเทศเดนมาร์กก่อน เวลานั้น
 สมเด็จพระเจ้าคริสเตียนเสด็จไม่อยู่เจ้าราชทนาย (คือสมเด็จพระเจ้าเฟรเดอริก พระราช
 บิดาของพระเจ้าแผ่นดินในปัจจุบัน) เป็นผู้สำเร็จราชการต่างพระองค์ทรงรับรองเสด็จ
 ครีดีแก่ข้าพเจ้าว่า เมื่อสมเด็จพระราชบิดาจะเสด็จไปประเทศรัสเซียได้ครีดีสั่งไว้ให้บอก
 ข้าพเจ้า ว่าข้าพเจ้าจะไปสู่ราชสำนักในรัสเซียจะได้พบพระองค์ ณ ที่นั้น ถ้าพ
 าทรมหลวงนครชัยศรีไปถวายทูลเกล้าจะทรงยินดี เพราะฉะนั้นกรมหลวงนครชัยศรีกับ
 เจ้าพระยายมราชจึงได้ไปยังประเทศต่าง ๆ ในยุโรปด้วยกันกับข้าพเจ้าอีกหลายประเทศ
 ออกจากกรุงโคเปนเฮเกนไปยังกรุงเบอร์ลิน แต่ที่กรุงเบอร์ลินกรมหลวงนครชัยศรีเสด็จ
 ไปเป็นอย่างไปรวดเร็ว ข้าพเจ้าถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าโกเซอวิตเซม
 ที่ ๒ แล้วชวนรถไฟออกจากกรุงเบอร์ลินไปยังประเทศรัสเซีย ตั้งจากรถไฟที่เมืองไฮเตส
 ชาริมทะเลดำแล้วลงเรือกำปั่นไฟของหลวงไปยังพระราชวังตวาเดยอนเป็นที่ประทับในฤดู

รัตน์ โปรดให้ไปอยู่ในพระราชวังด้วยกันทั้งหมด เวลานั้นเจ้านายไปประชุมกันอยู่
 ทรงฉวดยาเดยามาก ในพระราชวังศรีดีเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าชาอเล็กซานเดอท ๒ กับสมเด็จพระ
 พระราชันมารเป็นประมุข ลูกก็เสด็จอยู่ที่นั่นทุกพระองค์ คือ ชาเววิช แครนดยุกยอช
 แครนคิชเซตส์เซเนีย แครนดยุกไมเคิล แครนคิชเซตส์ออดคา และแครนดยุกอเล็กซาเดอซงจระ
 เป็นราชบุตรเขยเจ้านายในวงศ์เดนมาร์กคือ สมเด็จพระเจ้าคฤศเตียนและสมเด็จพระราชิน
 หลุยส์ เจ้านายราชวงศ์อองกลุซคือ สมเด็จพระราชินีอเล็กซานดรา (เวदानนียงเป็น
 ปรีนเซสออฟเวดส์) เจ้าหญิงวิกตอเรีย เจ้าหญิงหมอล (ซึ่งภายหลังเป็นสมเด็จพระ
 พระราชินประเทศสวีเดน) เวลาเดียวกันด้วยด้วยกันแต่เจ้านาย วันหนึ่งพอเวลาด้วย
 แล้วสมเด็จพระเจ้าชาร์ลาร์สให้แครนดยุกไมเคิลราชโอรสพระองค์น้อย ซึ่งยังเป็นเด็ก
 รุนราวคราวเดียวกับกรมหลวงนครชัยศรีรังทรงเครื่องงาด้อย ให้พากรมหลวงนคร
 ชัยศรีรังไปเล่นด้วยกันในส่วน พอถึงไปถึงแครนดยุกไมเคิลก็กรากเข้าเดินไปตาม
 ประตูเด็ก กรมหลวงนครชัยศรีของเรากแหวดใจหาย แทนที่จะกระดากกระเดื่อง เขา
 ปลุกปลอกกับเขาบ้าง เล่นกันสนุกสนานอยู่ในส่วน สมเด็จพระชนกชนนียทรงพระสรวต
 ทอดพระเนตรอยู่ที่ ๒ พระองค์ เวลาด้วยพร้อมกันทั้งเจ้านาย และข้าราชการทั่วไป
 ตามเสด็จ รวมเบ็ดเสร็จทั้งหมด ๕๐ คน เมื่อกลับจากฉวดยา สมเด็จพระเจ้าชาร์ โปรด
 ให้เรือไฟพระที่นั่งลำใหญ่รับขบวนเสด็จมาส่งที่กรุงคอนสแตนติโนเปิล (เดี๋ยวนี้เรียกว่า
 เมืองอิสตันบูล) ราชธานีของประเทศเตอร์กิช รอยสมเด็จพระเจ้าอับดุลฮามิดเสด็จตาม
 เคอร์กัจะได้ทรงทราบถึงการรับรองพวกเราในประเทศศรีดีเยี่ยม จึงโปรดให้รับเข้าไปอยู่ใน
 พระราชวังยัตซิด์ อันเป็นที่เสด็จประทับด้วยกันทั้งนั้น และทรงแต่งตั้งพระเมตตาปราณี
 มาก เมื่อจะมาจากเตอร์กัก็ทรงห้ามมิให้มาเรือเมดัล โปรดให้เรือกำปั่นไฟหลวงมาส่ง
 จนถึงกรุงแอเซนราชธานีประเทศกรีซ สมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๑ (องค์พระอัยกาของ
 สมเด็จพระเจ้ายอชที่ ๒ ซึ่งเสด็จราชขอยุบคน) ก็โปรดรับให้อยู่ในพระราชวังด้วยกัน
 ทั้งหมด เห็นจะเป็นด้วยมพระราชาประสงค์จะตอบแทนพระคุณสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่

ทรงรับเจ้ายอชราชโอรสซึ่งเข้ามากรุงเทพฯ ด้วยกนกกับแควนดยุกษาเร็วช้อออกจากประเทศ
 ครชมายังกรุงโรม ในประเทศอิตาลี ตอนนกรมหลวงนครชัยศรีเสด็จเป็นอย่างไรไปเเวด
 เหมือนอย่างไรไปกรุงเบอร์ลิน เมื่อข้าพเจ้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าจอมเบ็ด และไปเที่ยวชมเมือง
 ฟลอเรนซ์ก็กลับมาถึงเมืองเพเปอติ เป็นอันเสร็จราชการที่ข้าพเจ้าไปยุโรปแล้วก็ต้อง
 แยกกัน กรมหลวงนครชัยศรีกับเจ้าพระยาयมราชก็กลับไปกรุงลอนดอน พระยาสุริยานุวั
 ด์กับมิสเตอร์ โจ๊ก กลับไปกรุงปารีส ฝ่ายข้าพเจ้าก็ต้องกลับมาจากยุโรป มาแวะดู
 ประเทศอียิปต์และอินเดียราว ๒ เดือนตามได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้วกลับมา
 มาถึงกรุงเทพฯ เมื่อปลายเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕

การที่เจ้าพระยาयมราชได้ไปประเทศต่าง ๆ ในยุโรปด้วยกนกกับข้าพเจ้าครั้งนี้
 ประโยชน์แก่ตัวท่านมาก นอกจากได้เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินและได้รับพระราชทานเครื่อง
 ราชอิสริยาภรณ์ในประเทศที่ไป ท่านได้ความคุ้นเคยเข้าสมาคมชั้นสูง ในยุโรปทั้งได้เห็น
 ขนบธรรมเนียมในราชสำนักต่าง ๆ ได้ประโยชน์เหล่านี้เหมาะแก่กับเวลา พอท่านกลับไป
 ถึงกรุงลอนดอนไม่ช้า สิ้นเด็กรวมพระยาเทวะวงศ์กกราบบังคมทูลขอให้เลื่อนยศขึ้นเป็น
 เสด็จานุการชั้นที่ ๓ ในสถานทูต ต่อมาได้พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็น
 ที่พระวิจิตรวรสาส์น และได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่
 ๔ ด้วย ถึงตอนนั้นทั้งคุณท่านและท่านผู้หญิงก็ได้เฝ้าสมเด็จพระราชินีวิกตอเรียและ
 ได้รับเชิญเข้ากับหมู่ทูตต่างประเทศเวลาในงานต่าง ๆ เองนี้

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ สิ้นเด็กรวมพระพุทธเจ้าหลวงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้า
 ดุจเรอ เจ้าฟ้ามหาจักรีวรุช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เสด็จออก
 ไปทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ เจ้าพระยาयมราชก็ได้เป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวาย
 เมื่อตอนแรกเสด็จออกไปถึง จนเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) แต่ยังมี
 เป็นที่พระยาศรีสุทธีศรีสุริยศักดิ์ออกไปเปลี่ยน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๗ เป็นต้นเขตศกทเจ้าพระยายมราชเป็นคร แต่เป็นพระอภิปาด
 พระเจ้าลูกเธอ & พระองค์ ด้วยทรงพระเจริญวัยเสด็จแยกย้ายกันไปเรียนวิชาเฉพาะ
 อย่างตามต่างประเทศมิได้อยู่รวมกันเหมือนแต่ก่อน กรมพระจันทบุรีได้จัดการเสด็จเรียน
 จะเสด็จกลับกรุงเทพฯ ก่อนพระองค์อื่น จึงโปรดให้เจ้าพระยายมราช เมื่อยังเป็นท
 พระอัครวรดำรงตำแหน่งมาพร้อมกันกับกรมพระจันทบุรี ท่านผู้หญิงศดับกับบุตรธิดา ๒ คน
 กัดกลับมาด้วย มาอยู่ที่เรือนหอในบ้านพระยาชยวิชิต ณ ตำบลบางขุนพรหม ต่อมาเมื่อ
 พระยาชยวิชิตถึงอนิจกรรมท่านผู้หญิงศดับได้รับมรดกบ้านนั้น ก็อยู่ด้วยกันเป็นหลัก
 แกลงต่อมาจนถึงคอนปลายรัชกาลที่ ๕ จึงย้ายมาอยู่ที่บ้านคำตาแดงด้วยเหตุดังจะกล่าว
 ในตอนต่อไปข้างหน้า

เจ้าพระยายมราชได้เป็นครพระเจ้าลูกเธอ & พระองค์อยู่ในกรุงเทพฯ มี ๓ อยู่ใน
 ยุโรป ๘ ปี รวมเป็น ๓๐ ปี ทั้ง ๒ ฝ่ายมีความรักใคร่กันสนิทสนมยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แม้
 เมื่อพระเจ้าลูกเธอทั้ง & พระองค์เสด็จกลับเข้ามารับราชการ ได้เป็นต่างกรมถึงชนกรมพระ
 และกรมหลวงและเจ้าพระยายมราชก็ได้เป็นเสนาบดีแถวเวตเจ้านายทั้ง & พระยงศศิริดี
 กับท่านยังเรียกว่า "ครู" ศิตพระโษษฐุอยู่อย่างเดิมหาเปลี่ยนเรียกว่า "เจ้าคุณ" ไม่
 ผู้ที่เคยเคยเห็นจะยังมีอยู่มาก ฝ่ายข้างเจ้าพระยายมราชก็รักใคร่อยู่อย่างเดิมไม่
 เดือนมกราคม เมื่อท่านเขียนคำไว้อาลัยพิมพ์ในงานศพท่านผู้หญิงศดับในรัชกาลที่ ๘ เมื่อ
 พ.ศ. ๒๔๗๔ ยังทวนพิไรว่าพณลงพระเจ้าลูกเธอทั้ง & พระองค์ แล้วว่าพณต่อไปถึง
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อานจับใจน่าสงสาร จึงคัดคอบทกล่าวนั้น
 มาพิมพ์ด้วย

คำวิพากษ์ของเจ้าพระยาอมราช

ข้าพเจ้าเคยถวายพระอักษรพระเจ้าพญาเชอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวง
ราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกตบดินทร์ และกรมหลวงนครชัยศรีสุริยเดช แต่ครั้ง
ยังทรงพระเยาว์ที่พระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ เมื่อเสด็จไปทรงศึกษาวิชา ณ ประเทศยุโรป
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าทรงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพเจ้าตามเสด็จไปอยู่
ด้วยถึง ๘ ปี แมตกลับไปที่หลังอยู่ ๒ ปี ท่านทง ๔ พระองค์ทรงพระเมตตาตั้งญานกับข้าพเจ้า
ไว้ว่า ถ้าข้าพเจ้าตายท่านจะช่วยกันทรงเผาผี จะมีให้บุตรภรรยาต้องอุ่นใจ ข้าพเจ้ารัก
ดีใจมาก และห้วงเค็มท้ออาอย่าง ไร ๆ ก็คงไม่พลาด เพราะถึง ๔ พระองค์ด้วยกัน และ
บางพระองค์ก็ทักท้วงว่าใคร่ทรงเริ่มคนบางแดง คือเวลาข้าพเจ้าป่วยทรงพระอุดาหะเสด็จ
มาพยาบาล แต่อนิจจายังไม่ทันไรท่านมาสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อนข้าพเจ้าหมดแล้ว โดย
พระชนพรวิชายังน้อยอยู่ทงหน แทนที่ท่านจะทรงเผาผีข้าพเจ้า ๆ ก็กลับต้องถวายพระเพลิง
พระศพท่าน และรับพระอัฐิของท่านด้วยความเสีร้างสลดใจเสียอีก ในกรมพระจันทบุรีนฤนาถ
เป็นพระองค์สุดท้าย ยังข้าทรงไว้อาลัยให้คิดถึงมากจน คือ ทงในกรมหลวงราชบุรีและ
ในกรมพระจันทบุรี เมื่อจะเสด็จไปรักษาพระองค์ยังเมืองนอก ข้าพเจ้าไปตั้งเวลาจะ
ทรงอาธา รับผิดชอบแก่ข้าพเจ้าเป็นต่างว่า "บางทครุจะไม่ได้เห็นฉันทออก" รับผิดชอบอย่างเคย
กนทง ๒ พระองค์ เวลาทงไกลกันทงอาขยมี แล้วก็ไม่ได้อกลับมาเห็นกันออกจริง ๆ
จึงน ไซ้แต่เท่านั้นยังมีเครื่องปลงอีก คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อยังทรงดำรงพระชนม์อยู่ ได้เคยมีพระราชกระแสตรัสกับข้าพเจ้าว่า "ฉันทเคย
เป็นศิษย์เจ้าพระยาอมราชเหมือนกัน ฉันทยังได้เต็มสรว้อยสมญาเจ้าพระยาอมราช ดงใน
สุพรรณบัตรว่า ฉันทูราชครูฐานาโรปภาวี ให้เป็นหลักฐานถ้าเจ้าพระยาอมราชตาย
ฉันทจะต้องนุ่งขาวให้" เป็นพระเดชพระคุณตงเถต่างหาที่สุดมิได้ ทงยังทรงพระมหากรุณา

ระลึกถึงความทูลมพระราชากระแสรีบสั่งเซนม เป็นทบตยณคของข้าพเจ้าอย่างเหลือ
 เกิน แต่ตงปตยภคเปตอกเหมอนกน ยงมทนทจระได้ทรงพระภษาซาอพระราชทานเป็น
 เกียรติยศแก่ข้าพเจ้า กมาแต่ตจจวรศคเศยภกอน ข้าพเจ้ากตบตองนงซาอถวยพระ
 บรมศพดตองพระเศษพระคณตยคความเศร่า ได้กตยเป็นอยางยง เป็นกรร ไม่เทยงแก่
 อยดกน เมอเอจรวรมเรองนเซมาหกกททำให้ข้าพเจ้าคอยคตยคความเศร่าใจคคตงแมตตบ
 ซงคตบคณยไปเมอมอายุ ๒๓ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๔) แลจนวนตงได้มาก

๓) ประวัติครอบครัวราชการในกระทรวงมหาดไทย

เขียนประวัติเจ้าพระยามรราชคณน จำตองกตยถองเรองกระทรวงมหาดไทย
 คตยภคกับเตาเรองประวัติของตัวข้าพเจ้าเอง เมอแรกเป็นเสนาบคกระทรวงมหาดไทยก่อน
 จงจเรเข้าใจเรองประวัติของเจ้าพระยามรราชเมอทำราชการกระทรวงมหาดไทยได้ซัดเจน
 เมอกอนข้าพเจ้าไปยุโรปส่มเศษพระพุทจเจ้าหลวงก่าตงทรงพระราชดำริห์จะจคการเปตยณ
 แปดงจระปกครองพระราชอาณาเขตคให้ลัมลัมย เริ่มตยกับแก้ไขตำแหน่งเสนาบคเจ้า
 กระทรวงต่าง ๆ จระทรงคองกระทรวงเสนาบคเพิ่มชนอกให้เป็น ๑๒ กระทรวงคยภค
 ตัวข้าพเจ้าในเวตานนเป็นกรรหมนและอธบคกระทรวงธรรมการจระยภคชนเป็นกระทรวง
 เสนาบคอินทงตามพระราชดำริห์ เหมอนกบเทยบทจระเป็นเสนาบคอยู่แฉว เมอไปยุโรป
 ข้าพเจ้าจงเอาใจใส่หาความรุเห็น จงจจะเป็นประโยชน์แก่กระทรวงธรรมการมาเป็นพน
 เมอกตบมาถงกรุงเทพ ฯ ยังไม่ถง ๒ วันกบประกาศพระบรมราช โยงการให้คองกระทรวง
 เสนาบคตงทรงพระราชดำริห์น แต่ในประกาศส่ถงทรงคองเสนาบคประจำกระทรวง
 ต่าง ๆ โปรด ฯ ให้ปลตเจ้าพระยารัตนบคินทรวทลัมุหนายกเสนาบคกระทรวงมหาดไทย
 ซงแกชราออกธบพระราชทานเบยบ้านาญ และทรงพระกรุณาโปรดให้ข้าพเจ้าย้ายไปเป็น
 ตำแหน่งเสนาบคกระทรวงมหาดไทยตงแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๕ เป็นต้นไป การทจระ
 ทรงคองข้าพเจ้าเป็นเสนาบคกระทรวงมหาดไทย มีคิมพระราชดำริส่ตามความลัมคร์
 ของข้าพเจ้า หรือแม่แต่ดำริส่ให้ทรวภกอน ข้าพเจ้าคตองย้ายกระทรวงไปไหนทนมได้

เตรียมคดี และยังไม่วินิจฉัยกับราชการกระทรวงมหาดไทยก็เกิดวาท แต่เมื่อมีพระบรมราชโองการเป็นเหตุขาดแต่จากต้องย้ายจากกระทรวงธรรมการไปตามรับตั้ง ต่อมาในเดือนเมษายนนั้น จันทน์มรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไปเฝ้าในพระโอรุาน ข้าพเจ้าได้โอกาสจึงกราบทูลปรับทุกข์ถึงที่โปรดฯ ให้ย้ายไปว่าการกระทรวงมหาดไทย ว่าข้าพเจ้าได้พยายามก่อร่างกระทรวงธรรมการมา มุ่งใจอยู่แต่ในกระทรวงนั้น นึกว่าถ้าโปรดให้ส่งองพระเดชพระคุณในกระทรวงธรรมการต่อไป เห็นจะสามารถจัดให้ได้ดี แต่ราชการกระทรวงมหาดไทยข้าพเจ้าไม่ได้เคยเอาใจใส่ศึกษา รู้แต่ว่าเป็นกระทรวงใหญ่มหานาถบังคับบัญชาการกว้างขวางยากกว่ากระทรวงธรรมการมาก เกรงจะไม่สามารถทำการกระทรวงมหาดไทยได้ล้มพระราชประสงค์ ถ้าหากไปพลาดพลั้งให้เสียหายอย่างไรรู้จะเสียดพระเกียรติยศจึงมีความวิตกนัก ส้มเต๋จพระพุทธรเจ้าหลวงมีพระราชดำรัสตอบ ว่าทรงเชื่อแน่ว่าถ้าให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการคงสามารถจัดการได้ดี แต่กรณีที่สำคัญกว่านั้นนอกอีกอย่างหนึ่ง บางที่ข้าพเจ้าจะยังไม่ได้คิดด้วยเวลาดานต่างประเทศกำลังตั้งทางจะรุกรพระราชอาณาเขตเข้ามา ถ้าไม่จัดการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อย ปล่อยให้เป็นอย่างเดิมต่อไป อาจจะได้เกิดเหตุถึงเสียดสั่งตั้งบ้านเมือง ถ้าบ้านเมืองเสียดสั่งตั้งแล้วกระทรวงธรรมการของข้าพเจ้าจะคอยได้หรือการปกครองบ้านเมืองให้เรียบร้อยเรียบร้อยทั่วพระราชอาณาเขตสำคัญกว่า ด้วยเป็นการใหญ่แะยาก ตกอยู่ในหน้าที่กระทรวงมหาดไทยเป็นสำคัญ เพราะมีหัวเมืองอยู่ในบังคับบัญชามาก ได้ทรงพิจารณาหาเหตุผลจะเบ็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยให้จัดการได้ตั้งพระราชประสงค์มานานแต่ยังไม่สำเร็จ จนมาทรงตั้งเกิดเห็นว่าควรข้าพเจ้ามีความสามารถเหมาะจะก่ออาณัติ จึงได้ทรงตั้งให้เบ็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขอทข้าพเจ้าวิตกด้วยไม่เคยคุ้นกับราชการกระทรวงมหาดไทยหนักเบ็นธรรมดา แต่ตัวข้าพเจ้าก็คงเคยทราบอยู่แก่ใจ ว่าราชการกระทรวงมหาดไทยนั้น พระองค์ต้องทรงรับเบ็นภาระยิ่งกว่ากระทรวงอื่น ๆ นานานแล้ว ถ้าข้าพเจ้าอยากรู้เนโยบายแะกระบวนการ

กระทรวงมหาดไทย หรือมีความสงสัยอย่างไรก็ให้กราบบังคมทูลถาม จุฬาราชมนตรี
 กรณาโปรดชี้แจงและออกหนังสืออย่าง พระราชดำรัสข้อหนึ่ง อย่างว่า "ทรงรับเป็นครู"
 นเป็นข้อสำคัญแก่ตัวข้าพเจ้ามาก ได้ถือเป็นหลักและเป็นกำลังสืบมาจนตลอดรัชกาล
 ที่ ๕ ถึงกระนั้นตอนแรกข้าพเจ้าไปบัญชาการกระทรวงมหาดไทยก็ลำบากมิใช่น้อย ด้วย
 ย้ายไปแคว้นกับเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.จ. เปี้ย มาลากุล) เมื่อยังเป็นทูลฉลองไฟศาล
 ศีลปล้ำศรี เสด็จอนุกรรดำหริบตัวข้าพเจ้าด้วยกัน ๒ คนเท่านั้น เสด็จระบัญชาการ
 ข้าพเจ้าต้องเชิญพระยาราชวรานุกูล (อ้อม) ปลัดทูลฉลองมานั่งกำกับ เมื่อเจ้าหน้า
 มาเสด็จราชการอันได้ข้าพเจ้าถามพระยาราชวรานุกูลก่อน ว่าการเช่นนั้นแต่ก่อนเคย
 บังคับบัญชากันมาอย่างไรและท่านเห็นควรจะต้องอย่างไร นำשמความอารีของพระยาราช
 วรานุกูล ท่านบอกแบบแผนเขียงอย่างและความคิดของท่านให้โดยมิได้รังเกียจ ข้าพเจ้า
 เห็นชอบด้วยหรือไม่เห็นทางเสียหายอย่างใดก็ถึงทางที่ท่านแนะนำ ถ้าไม่เห็นพ้องด้วย
 ก็โต้แย้งและปรึกษากับท่านจนเป็นยุติแล้วจึงตั้งไป ถ้าความเห็นแตกต่างกันเป็นข้อสำคัญ
 หรือเห็นว่าเป็นข้อสำคัญไม่ควรจะทำไปแต่โดยดำพียง ข้าพเจ้าก็กราบทูลขอเรียนพระราช
 บัญญัติแล้วจึงตั้งไป ส่วนข้าราชการในกระทรวงใครเคยทำการอย่างไรมาแต่ก่อนก็ให้
 คงทำไปอย่างเดิม แต่ให้เพียงให้ส่งการงานต่าง ๆ อันตกเป็นหน้าที่ของกระทรวงอื่น
 ตามประกาศไปยังกระทรวงนั้น ๆ เช่นส่งการชำระความอุทธรณ์ศาลหัดเมืองไปยังกระทรวง
 ยุติธรรม (แต่ศาลตามหัดเมืองกระทรวงยุติธรรมว่ายังรับไม่ได้ก็ยังคงอยู่ใน
 กระทรวงมหาดไทย) และส่งการบัตรหมายส่งกรมพลเรือนเวลาสมัครพระราชพิธีใน
 กรุงเทพร ไปยังกระทรวงจึงเป็นต้น แต่กระบวนทำราชการในกระทรวง ซึ่งแต่ก่อนเคยนำ
 ข้าราชการไปเสด็จเสนาบดีที่บ้านตามแบบโบราณ ข้าพเจ้าให้เจ้าหน้าที่มาเสด็จในศาลา
 ลูกขุนเวลาข้าพเจ้าเข้าไปทำการพร้อมกันทุกวัน ได้שמมาคุมใต้กำมการงานคือเจ้าหน้า
 ๓ คนและร้อยทาศัยข้าราชการคงแต่คนผู้ใหญ่ลงไปจนผู้น้อยทั้งกระทรวง ข้าพเจ้า
 บัญชาการอย่างศึกษาตั้งมาอยู่ถึง ๓ เดือน จึงสามารถส่งราชการได้โดยดำพียงคนแล้ว

ปรารภจะศึกษาหาความรู้เห็นถนัดและวิธีบังคับบัญชาราชการตามหัวเมืองต่อไป พอดี
เดือนตุลาคมใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลไปเที่ยวตรวจราชการทาง
หัวเมืองเหนือไปทางเรือตรวจตั้งแต่พระนครศรีอยุธยา และจังหวัดอื่นตามรายทางขึ้นไป
ทุกจังหวัดจนถึงจังหวัดอุดรดิษฐ์ ขึ้นเดินบกไปยังจังหวัดสรวงโลก สุโขทัย ศาก
แล้วลงเรือตลงมาทางจังหวัดกำแพงเพชรจนถึงจังหวัดอ่างทอง ขึ้นเดินบกจากที่นั้น
ไปถึงจังหวัดสุพรรณบุรีเป็นที่สุด ด้วยเวลานั้นจังหวัดนครไชยศรียังขึ้นอยู่กับ
การต่างประเทศจึงเป็นแต่ผ่านกลดับมากรุงเทพฯ (ข้าพเจ้าได้รู้จักกับพวกญาติวงศ์และได้
ไปตั้งบ้านเดิมของเจ้าพระยามรราชเมื่อไปตรวจราชการเมืองสุพรรณครั้งนั้นเป็นหนแรก)
เมื่อไปตรวจหัวเมืองครั้งนั้น ข้าพเจ้าไปได้เห็นความลำบากเป็นข้อสำคัญแก
การที่จะจัดขอปกครองหัวเมือง ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑ หัวเมืองมีมากด้วยกัน ทางคมนาคม
กับกรุงเทพฯ กว่าจะไปมาถึงกันก็หลายวันแต่หลายทาง ผนวดยังเสนาบดีเจ้ากระทรวง
ในกรุงเทพฯ จะจัดการด้วยตนเองและจะไปตรวจราชการงานใดทอดทุกแห่งเสมอ
จะได้แต่มีของตราตั้งและคงขอขบบังคับไปในแผ่นกระดาษ พวกเจ้าเมืองกรมการ
ทำอะไรก็ยากที่จะรู้ ก็ในเวลานั้นหัวเมืองชายพระราชอาณาเขตทิศตะวันออก
มหาดไทยได้โปรดฯ ให้จัดรวมกันเป็นมณฑลมีเจ้านายต่างกรมและข้าราชการผู้ใหญ่
ออกไปเป็น "ข้าหลวงใหญ่" ประจำกำกับอยู่แล้ว ๕ มณฑล คือ เจ้าพระยารัตนาธิเบศ
(พุ่ม) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพ มณฑล ๑ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (เมื่อ
ยังเป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอุดร มณฑล ๑ กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลอิสาณ มณฑล ๑ และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (เมื่อยัง
เป็นกรมหมื่น) เป็นข้าหลวงใหญ่มณฑลนครราชสีมา มณฑล ๑ ข้าพเจ้ายังไม่ต้อง
เป็นหลวงถึง ๕ มณฑลนั้น แต่คิดเห็นว่าถึงหัวเมืองชั้นในถ้าจะจัดการปกครองให้เรียบร้อย
ก็จะต้องรวมเป็นมณฑลละ ๕ เมือง ๕ เมือง และให้มเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่
มีศักในระหว่างเสนาบดี กับผู้ว่าราชการจังหวัดไปประจำจัดการตามคำสั่งของเสนาบดีอยู่

ในท้องที่มณฑลละคนเรียกว่า "ข้าหลวงเทศาภิบาล" (ซึ่งมาแปลงเป็นศัพท์เทศาภิบาล
เมืองภายหลัง) และเปิดตงหนาทของเสนาบดีส่วนบังคับบัญชาการภายในมณฑลนั้น ๆ
ให้เป็นที่นาทข้าหลวงเทศาภิบาล แม้งเขาภาระให้เสนาบดีหนาทแตกกระเบียบการที่
จะคิด และช่วยแก้ไขความขัดข้องของข้าหลวงเทศาภิบาล กับออกไปเที่ยวตรวจตรา
การที่จัดตามหัวเมืองเป็นครั้งเป็นคราว หรือว่าโดยย่อให้เสนาบดีเป็นผู้คิดและตรวจตรา
ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ทำ ถึงนั้นจึงจะจัดการได้สำเร็จ แต่ยังมีคำถามว่า
ข้อสำคัญออกอย่าง ๑ ด้วยในเวลานั้นการปกครองตามหัวเมืองยังใช้แบบโบราณที่เรียก
ว่า "กินเมือง" (อาจจะได้แบบมาจากเมืองจีนแต่ก็คล้ายวิธี เพราะจีนก็เรียกว่า
"กินเมือง" เหมือนกัน) ถือว่าผู้เป็นเจ้าของกรมการต้องจัดการทำมาหากินมาประจำ
ทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรมความสุจริตปราศจากภัยอันตราย เพราะฉะนั้นราษฎร
ต้องคอยแทนด้วยอุปการะเลี้ยงดูเจ้าเมืองกรมการอย่าให้ต้องอดอยากเดือดร้อน คือ ให้
ใช้แรง อย่าง ๑ กับแบ่งสิ่งของซึ่งทำมาหาได้ เช่น เขาป่าปลาอาหารเป็นต้น คมเห็ดไข
ให้เป็นของกำนัลสำหรับเจ้าเมืองกรมการเลี้ยงชีพจนเพียงพอ อย่าง ๑ แต่เดิมาเจ้า
เมืองกรมการได้ผลประโยชน์เป็นตจเงิน แต่ค่าธรรมเนียมความและส่วนลดภาษีอากร
บางอย่าง เช่น ค่านาเป็นต้น คนละเล็กน้อย ครั้นการเลี้ยงชีพต้องอาศัยใช้เงินตรา
ยิ่งขึ้น ข้าราชการกรมต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ทั้งที่ขึ้นใหม่ก็เปลี่ยนเป็นเงินเดือนเลี้ยงชีพ
แต่ตามหัวเมืองยัง "กินเมือง" อยู่อย่างเดิม เมื่อข้าพเจ้าขึ้นไปตรวจราชการได้ความว่า
เจ้าเมืองกรมการต้องทำมาหากินเลี้ยงตัวด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการโดยมาก เป็นข้อ
ขัดข้องจะแก้ไขได้แต่ด้วยให้ข้าราชการหัวเมืองรับเงินเดือนเหมือนข้าราชการในกรุงเทพฯ
จึงจะบังคับให้ตั้งหน้าทำราชการบ้านเมืองแต่อย่างเดียว และเลิกวิธีใช้อำนาจในตำแหน่ง
หาผลประโยชน์ได้ ข้าพเจ้ากลับมาจากตรวจราชการหัวเมืองครั้งนั้น เมื่อเข้าเฝ้าถวาย
รายงานแล้ว กราบบังคมทูลถึงความขัดข้อง ๒ ข้อที่กล่าวมาเห็นว่าจะต้องแก้ไขก่อน
อย่างอื่น ก็ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เรื่องตั้งมณฑลเทศาภิบาลโปรดฯ ให้

ข้าพเจ้าคิดหาตุลาการจะเป็นข้าหลวงตรวจ และเรื่องจะให้ข้าราชการหัวเมืองใดเงินเดือนนั้น
ก็จะทรงตั้งกระทรวงพระคลัง ให้มาปรึกษาหารือกับข้าพเจ้าให้ตกลงกัน

การเลือกหาผู้จะเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลชั้นแรกก็ลำบากมิใช่เลย เพราะต้อง
พิจารณาหาผู้ที่มีสติปัญญาสามารถ และเป็นผุ้ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงไว้วาง
พระราชหฤทัยประกอบกัน ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้นหาตัวได้เหมาะแต่ ๒ คน คือเจ้าพระยา
สุรสีห์วิมลวงศาธิบดี (เชย กัลยาณมิตร) เมื่อยังเป็นทพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร ผู้ว่า
ราชการเมืองพิษณุ ขาพเจ้าไปพบและชอบมาแต่เมื่อไปตรวจราชการหัวเมืองเหนือคน ๑ กับ
นายพดด้วง พระยาฤทธิรงค์ศรีนคร (สุข ชูโต) ซึ่งข้าพเจ้าเคยคุ้นมาแต่เป็นนายทหาร
มหาดเล็กอยู่ด้วยกัน คน ๑ ถวายชื่อออกพอพระราชหฤทัย โปรดให้พระยาศรีสุริยราช
วรานุวัตรเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลพิษณุโลก และให้พระยาฤทธิรงค์ศรีนครเป็น
ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน แรกตั้งแต่ ๒ มณฑล ต่อมาถึงปีหลังโปรดให้
กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (แต่เมื่อยังไม่ได้รับกรม) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา
และให้นายพันเอก พระยาตัมภกรประสาธ (อยู่) เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์
จึงมีเป็น ๔ มณฑลด้วยกัน

เรื่องเงินเดือนข้าราชการหัวเมืองนั้น ข้าพเจ้าปรึกษากับกรมพระราชวังปรปักษ์-
พงศ์ (เมื่อยังไม่ได้รับกรม) ซึ่งทรงบัญชาการกระทรวงพระคลัง ท่านทรงเห็นชอบ
ด้วยว่าข้าราชการหัวเมืองทำการตามหน้าที่ ในระเบียบกจัดใหม่ควรได้รับเงินเดือนเหมือน
ข้าราชการในกรุง ฯ แต่ในเวลานั้นเงินแผ่นดินซึ่งสำหรับใช้จ่ายใช้ราชการยังมีน้อย ครั้น
ขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยกระทรวงพระคลัง ๒ ข้อ คือ ข้อ ๑ ย้ายเพ่งตั้งข้าราชการ
ตำแหน่งรับเงินเดือนเพิ่มจำนวนให้มากเร่งนัก และขอให้กำหนดอัตราเงินเดือนไว้ให้ค่า
ดังหมอย ข้อ ๒ เมื่อจัดการไปขอให้มหาดไทยเอาเป็นขระพิจารณาหาทางที่จะได้
ผลประโยชน์แผ่นดินเพิ่มขึ้นด้วย ข้าพเจ้าก็รับตกลงตามพระประสงค์

มณฑลเทศาภิบาลมีแต่ ๔ มณฑล มาจนถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๗ สมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่าการปกครองหัวเมืองจะจัดสำเร็จได้ จึงโปรด

ให้ประกาศโอนบรรดาหัวเมืองซึ่งขึ้นอยู่กับในกระทรวงกลาโหม และกระทรวงการต่างประ-
 เทศมารวมอยู่ในกระทรวงมหาดไทยทั้งหมด เว้นแต่พระนครกับหัวเมืองที่อยู่ติดคือ
 โกลดเคียงให้รวมกันเป็นมณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งในกระทรวงนครบาลต่างหาก หาได้อยู่ใน
 บังคับรับผิดชอบของกระทรวงมหาดไทยไม่ เรื่องกระทรวงมหาดไทยเมื่อเริ่มตั้งมณฑล
 เทศกำกับมาตั้ง ณ แดนพระนครถึงเรื่องประวัติเจ้าพระยาযায়มราชต่อไป

เมื่อเจ้าพระยาযায়มราชซึ่งเป็นท้าวพระยารัฐบาลเจ้าต้นกลบมาจากยุโรปในตอนต้น พ.ศ.
 ๒๔๓๗ นั้น ขาดจากหน้าที่และตำแหน่งเดิม ทงทเป็นครุพระเจ้าลูกเธอและเป็นเสนาธิการ
 ในสถานทูต ซึ่งท่านเป็นผู้วางราชการ ทงทคงทงทอยากจะทำราชการอยู่ด้วยกันกับ
 ข้าพเจ้าตัวข้าพเจ้าก็อยากได้ท่านด้วย เพราะกำลังเด่าหาคนสำหรับส่งไปรับราชการหัว
 เมือง กรีบกราบบังคมทูลขอแต่ได้พระยารัฐบาลเจ้าต้นมารับราชการในกระทรวงมหาด-
 ไทย แต่ข้าพเจ้าคิดเห็นว่า ทงทท่านเคยรับราชการในกรุงแต่เป็นครุ และเป็นอยู่ไม่ชำนาญ
 ก้อออกไปอยู่ ในยุโรปเสียช้านาน ควรให้มัจฉาศึกษาหาความรู้อย่างบกพร่องเสียก่อน
 เมื่ออยู่ในเวลานั้นตำแหน่งเสนาธิการประจำตัวเด่นาบดวง ด้วยสมเด็จพระศรีพัชรินทรา
 บรมราชินีดำรงขอเจ้าพระยาพระเสด็จ (ม.ร.ว. เบี้ย มาลากุล) เมื่อยังเป็นพระมณเฑียร
 พลนิกิจไปเป็นพระครูสอนหนังสือไทยถวายสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังเสด็จ
 ดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงศึกษาอยู่ในยุโรป ได้พระยารัฐบาลเจ้าต้นมา
 กพออดี จึงให้เป็นตำแหน่งเสนาธิการประจำตัวข้าพเจ้าแทนพระมณเฑียรพลนิกิจ เป็น
 ตำแหน่งเหมาะอย่างยิ่งสำหรับเจ้าพระยาযায়มราช ในเวลานั้น เพราะอยู่ใกล้ซัดคิดตัวเด่นา
 บค้อยเด่มอ ได้เห็นการทำงานในกระทรวงและได้รู้นโยบายที่จัดการปกครองหัวเมืองยัง
 กงวาเป็นตำแหน่งอื่น ถ้าทำการในตำแหน่งเสนาธิการไป ผู้ทรงคุณวุฒิเช่นท่านคง
 จะได้เป็นตำแหน่งชั้นสูงมเร็วชัว แต่เมื่อมีเหตุเกิดชนกตายกับบุญมาหุนหันหงิมเจ้า
 พระยาযায়มราชออกโดยมิได้มีใครคาด ด้วยเมื่อท่านเป็นตำแหน่งเสนาธิการยังไม่ทันถึงปี
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้รวมหัวเมืองทงทมหาดมาขึ้นกระทรวงมหาดไทยตั้งกลาโหม
 แล้ว พอร่วมหัวเมืองแล้วไม่ช้าพระยาพิโกษา (มหาโต โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นข้าหลวง

ใหญ่ประจำหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกอยู่ ณ เมืองภูเก็ต แต่เมื่อยังชนอยู่ในกระทรวง
 กตาทิม มีใบบอกเข้ามาถึงข้าพเจ้าว่าเกิดอาการเจ็บป่วยขอตาฟักรักษาตัวถึง ๖ เดือน
 ขอให้ข้าพเจ้าส่งใครไปรักษาราชการแทนในเขตที่บวชนั้น ข้าพเจ้ารู้สึกน้อยใจ เพราะ
 หัวเมืองทางนั้นเพิ่งโปรดให้โอนมาขึ้นกระทรวงมหาดไทย ข้าพเจ้ายังไม่ทันจะรักษา
 ครอบพระยาทัพฯ ซึ่งเคยเป็นมิตรกับข้าพเจ้ามาแต่ก่อนจะอยู่ช่วยข้าพเจ้า กลับมาตาฟัก
 เดียว ถ้าจะไม่รีบลากจะต้องอ่อนอ่อนห้ามปราม นึกว่าข้าพเจ้าเป็นตำแหน่งเสนาบดี
 เจ้ากระทรวง ถ้าต้องอ่อนอ่อนงอนงอนผู้หนึ่งก็เหมือนท่าตงอย่างไม่ดีให้เกิดขุ่น จงตก
 ตงปลงใจว่าจะยอมรับตาและตั้งคนอื่นไปแทนตามประสงค์ แต่เมื่อคิดหาคนผู้ที่จะจะไป
 รั้งการณทตงก็เกิดขุ่นใจไม่เห็นใคร เวลานนั้นเสนาบดีเจ้าพระยาสมรราชเอาหนังสือเข้าไป
 เสนอตามหน้าที่เจ้าขุนการ พอข้าพเจ้าเห็นก็นึกได้ว่าพระวชิรชนเองเป็นเหมาะดี ด้วยมี
 สติปัญญาอริยาทศย์พอจะไม่ไปทำให้เสื่อมเสียอย่างใดได้ จึงเล่าเรื่องความลำบากของ
 ข้าพเจ้าให้ท่านฟังตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้ามท่านว่าจะรับอาสาไปได้หรือไม่ ท่านตอบว่า
 ข้าพเจ้าเห็นท่านจะทำการราชการอย่างไรก็ได้แต่แต่ข้าพเจ้าจะใช้ ส่วนคิดท่านเองนั้นห้าม
 ความรังเกียจไม่ ข้าพเจ้าก็กราบทูลเรื่องพระยาทัพฯ ขอตาฟักรักษาตัวแล้วจะให้พระวชิรฯ
 ออกไปรักษาราชการแทนขอคร่าว ถัดได้พระราชทานพระบรมราชานุญาต จึงมีท้องตรา
 อนุญาตไปยังพระยาทัพฯ และจัดการหาเรือให้พระวชิรฯ จากกรุงเทพฯ ไป เพราะ
 การเดินทางไปเมืองภูเก็ตในสมัยนั้นทางใกล้กว่าทางอื่นต้องไปเรือจากกรุงเทพฯ ไปชนที่
 เมืองสงขลา แล้วเดินบกไปผ่านเมืองไทรบุรี ไปตรงเรือเมดตเมืองบึงไปเมืองภูเก็ต
 พอเจ้าพระยาสมรราชลงเรือออกจากกรุงเทพฯ ไปแล้ว ทางฝ่ายเมืองภูเก็ตพระยาทัพฯ
 (หรือจะทราบจำข้าพเจ้าชัดใจ) ก็มีใบบอกเข้ามาว่าจริงดการตา ข้าพเจ้าไม่ต้องการ
 ใครไปรักษาการแทนก็ได้เจ้าพระยาสมรราชออกไปถึงเมืองสงขลาได้ทราบข่าวนั้น บางที
 พระยาทัพฯ จะบอกมาให้ทราบด้วยจึงถามมาว่าจะให้กลับกรุงเทพฯ หรือทำอย่างไร
 ต่อไป ข้าพเจ้าก็คิดเห็นว่าเมื่อเจ้าพระยาสมรราชจะไปก็ได้กราบถวายบังคมลา คนทั้งหลาย
 รุ้อยู่ทวน ออกไปครึ่งทางยังไม่ทันได้ทำอะไรจะตั้งให้กลับเข้ามาแปล่า ๆ คุน้ำตะอวยอยู่

เมื่อเจ้าพระยายมราชแรกไปถึงเมืองสังขตาทันทีจะไปเมืองภักดี พระยา
 ภูเขยวครได้รู้จักชออบชยาศัยเริ่มสมัครเข้ามาเป็นมิตรกันมากกับพระวชิรวรดำต้นแสน
 นนแดง แดง ๒ คนก็เห็นจะยังไม่ได้อคิดเจ้าพระยายมราชจะได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
 เพราะยศยังเป็นแต่ชั้นพระและจะไปราชการทางหนทางต่างหาก แต่เมื่อมตราคงพระวชิร
 วรดำต้นเป็นข้าหลวงตรวจการ ทรัพย์พระยาภูเขยว ๗ จะนึกคัดการอย่างใดอย่างหนึ่ง
 เพราะเป็นคนฉลาดและมีมรดกหลายในกรุงเทพฯ มาก แม้สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระ
 เมตตาปราณี พระยาภูเขยว ๗ ก็เข้าอุทหนนพระวชิรวรดำต้นให้ตรวจการได้ดังอก และ
 แดงคงความประสงค์ออกไป ว่าอยากจะทำกิจการเมืองสังขตาให้เขาระเบียบใหม่ทกระทรง
 มหาดไทยจัดทางหัวเมืองชนใน ขอให้เจ้าพระยายมราชช่วยชี้แจงแบบแผนให้ทราบว่
 ควรจะจัดอย่างไร เจ้าพระยายมราชมีจดหมายฉบับมาหารือ ข้าพเจ้าก็ตอบไปให้ช่วย
 แนะนำพระยาภูเขยวครตามประสงค์ แต่หนักเมืองสังขตากเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตาม
 ระเบียบใหม่ ด้วยอาศัยพระวชิรวรดำต้นออกความคิดและพระยาภูเขยวครเป็นผู้คิด
 ความเจริญกเกิดขึ้นในจังหวัดสังขตาก่อน ครั้นชาวเสต้อไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช
 เจ้าพระยาสุธรรมมนตรีเกรงพระวชิรวรดำต้นจะไปเมืองนครศรีธรรมราช อาศัยกรณี
 อันมิได้คาดใจก่อนเกิดขึ้นอย่างนั้น เกียรติคุณของเจ้าพระยายมราชก็ปรากฏแพร่หลาย
 ไปตลอดมณฑล ตั้งแตงเป็นทพระวชิรวรดำต้น
 ถึง พ.ศ. ๒๔๓๘ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองบกษใต้ เมื่อเสด็จ
 ไปถึงเมืองสังขตาทรงสังเกตเห็นบ้านเมืองเจริญขึ้นกว่าที่เคยทอดพระเนตรเห็นมาแต่ก่อน
 และได้ตรัสไต่ถามการงานต่าง ๆ เจ้าพระยายมราชกราบทูลชี้แจงขอบพระราชอัชฌาศัย
 ในคราวนั้น ก็ทรงหยงเห็นว่พระวชิรวรดำต้นเป็นผู้มีสติปัญญาสามารถ เมื่อเสด็จกลับ
 จึงโปรดฯ ให้ประกาศตั้งมณฑลนครศรีธรรมราช แล้วพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อน
 บรรดาศักดิ์พระวชิรวรดำต้นขึ้นเป็นพระยาสุมนยอนิต และทรงตั้งให้เป็นตำแหน่ง
 ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชด้วย ตั้งนพระยาสุมนทรานุรักษ์ก็ทรงพระ
 กรุณาโปรดพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาภูเขยวคร ๗ และ

พระราชทานพานทองเต็มตาแห่งสุวรรณภูมิเมืองสังขต แต่ถึงนพริยาสัณนิษิต
 ต่อมาอีกปี ๑ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงได้รับพระราชทานพานทองเครื่องยศเป็นชนชั้นนางผู้ใหญ่
 มีอธิบายควรกล่าวแทรกคิรณว่า ด้วยราชทินนาม "พระยาสุมนนพรัตน์" ซึ่งสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานน เป็นนามทรงสถาปนาขึ้นใหม่ให้สมกับคุณงามดีของ
 เจ้าพระยาสมรราช ด้วยทรงตั้งเจตนาเห็นจกงานมั่งคั่งบุญญาอย่างสุมนสามารถทำการได้ด้วย
 ฝักใฝ่ใจ ไม่ชอบใช้อำนาจด้วยอาญา เมื่อพระราชทานนามนั้นผู้นั้นทูลจกทานเห็นสม
 โดยมาก บางคนถึงกล่าวต่อไปว่า เพราะท่านเคยบวชอยู่นานจึงได้ขอขาศักดิ์ของพระศิด
 ด้วมาจากวัด แต่ถึงอนาคตนอนบถนามที่ใดพระราชทานนมาก ถึงรัชกาลที่ ๖
 เมื่อสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระราชบัญญัติใหม่นามสกุล เวदानนทาน
 เป็นเจ้าพระยาสมรราชแล้ว กราบบังคมทูลขอให้พระราชทานคำ "สุมน" เป็นนามสกุล
 บรรดาญาติวงศ์ทางเมืองสุพรรณฯ ก็ขอเข้าชื่ออยู่ในสกุล "สุมน" ด้วย ท่านจึงมี
 ฐานะเป็นต้นสกุล "สุมน" ด้วยประการฉะนี้

มณฑลนครศรีธรรมราชตั้งในคราวเดียวกันกับมณฑลอื่นอีกหลาย มณฑล คือ
 มณฑลนครราชสีมา มณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร และมณฑลภูเก็ต เว้นแต่มณฑล
 จีนทบุรีซึ่งมีที่ตั้งเพราะยังมีความขัดข้องต้องรออยู่หลายปี เมื่อมณฑลมากชนกไปรอด
 ให้ตั้งประเพณีการประชุมชาติภวสมาคมในกรุงเทพฯ ปีละครั้ง ๑ นับแต่
 พ.ศ. ๒๔๓๘ เป็นต้นมา ให้ชาติภวสมาคมโอกาสเข้ามาเดินขบวนรายการที่ใดจัดไป
 และปรึกษาความขัดข้องต่อเจ้ากระทรวง ทั้งเสนอความคิดเห็นในกิจการต่างๆ ใน
 มณฑลของตน และที่ส่งปรึกษาตมตสำหรับการต่างๆ ที่จะจัดต่อไปในปีหน้า ประชุม
 กันที่ศาลาตึกขุนในราวปีละ ๑ วัน รายงานการประชุมพิมพ์ลงในหนังสือ "เทศาภิบาล"
 แจกจ่ายไปตามหัวเมืองด้วยทุกปี เนื่องในการประชุมเทศาภิบาลนั้น สมเด็จพระเจ้า
 อยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานเตียงเงาและเสด็จเสวยกับชาติภวเทศา-
 ภิบาลด้วยทุกปี นอกจากนี้มีนิตยสารพิมพ์เป็นพระศิดด้วย บางปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
 เสด็จประทับในรูปหมอนด้วย อาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ด้วยประการต่างๆ ถวาย

ข้าหัดวงเทศาภิบาลเกิดไฟไหม้ทวดมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชจนปรักหักพัง มีพระ
 ภิกษุองค์ ๓ เรียกกันว่า "อาจารย์ปาน" ศรัทธาเทียวชักชวนผู้คนให้ช่วยกันบูรณ
 ปฏิสังขรณ์ให้คืนดีอย่างเดิม ก็พระมหาธาตุเมืองนครศรีธรรมราชนั้น นบอยู่ในเขตยวดยก
 อยู่นบนหลังของประเทศไทยแห่ง ๑ บรรดาพุทธศาสนิกชนในแหลมมลายูนับถือทั่วไปจน
 ถึงเมืองบันนัง เมืองสังกโปรี และเมืองมอญ เมื่อทราบข่าวว่าอาจารย์ปานจะบูรณ
 ปฏิสังขรณ์พระมหาธาตุให้คืนดี คนทั้งหลายพากันเต็มใจศรัทธาที่จะช่วย ที่เป็น
 คนมั่งมีศรีสุขก็บริจาคเงินถวายอาจารย์ปานให้เป็นทุน ที่ไม้มงกเขาแรงของคนมา
 ช่วยให้อาจารย์ใช้สอย บางพวกก็ถวายสังฆะเลี้ยงอาหารสำหรับเลี้ยงคนทำงาน เจดีย์ทำ
 การปฏิสังขรณ์นั้นคนช่วยอาจารย์พักอยู่ในวิหารน้อยที่ตรงตรงหน้าวัดมหาธาตุออกมา และ
 ปลุกเพ็งมุงจากให้คนทำงานอาศัยเต็มไปในสถานวัดนั้น มีพวกผู้ชายที่รับเงินกรรมกรมรดก
 เปลี่ยนถิ่นมาอยู่ประจำทำงานคราวละหลาย ๆ ร้อย พวกที่เป็นผู้หญิงก็พากันไปรับทำครัว
 เฝียงพวกกรรมกรที่ทำงาน ฉะนั้นโดยยอคนนับถืออาจารย์ปานเมืองนครศรีธรรมราชครั้งนั้น
 เป็นท่านองเดียวคนกับนบถือพระศรีวิชัยในมณฑลพายัพเมื่อภายหลัง เมื่อเจ้าพระยา
 ยมราชไปพบอาจารย์ปาน แทนที่จะแสดงคางามรังเกียจในทางการเมืองกลับเข้าคบหา
 ใจดีช่วยเหลือจนอาจารย์ปานนับถือ เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าหัวดวงเด็ดยังประพาศเมือง
 นครศรีธรรมราชครั้ง ๑ อาจารย์ปานรับช่วยเจ้าพระยายมราชในการหากรรมกรหาบขน
 คอชักชวนพวกราษฎรที่ม้าว การปฏิสังขรณ์นั้นเอง ให้ช่วยกันตั้งของพระเดชพระคุณ
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คนเหล่านั้นก็เต็มใจไม่ว่าใครจึงถึงเจ้าพระยายมราชให้พาดสาย
 ไทศรีพท์แก่จวนของท่านไปจนถึงวิหารน้อยที่อาจารย์อยู่ จะต้องการแรงงานเมื่อใดพูด
 ไทศรีพท์ไปถึงอาจารย์ปานก็ขอแรงคนส่งมาให้ได้ในทันทีครั้งนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าหัวดวง
 เด็ยเสด็จไปทอดพระเนตรถึงโรงงานของอาจารย์ปาน ทรงอนุโมทนาแล้วโปรดตั้งอาจารย์
 ปานเป็นท้าวพระครูเทพมุน ตำแหน่งพิเศษในคณะสงฆ์เมืองนครศรีธรรมราชต่อมา เรืองนภา
 เปรียบกับเรื่องประวัติพระศรีวิชัยก็เห็นได้ ฉะนั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าพระยายมราช

อาจจะใช้อุบายแปรเหตุอันอาจจะให้ร้ายให้กลายเป็นดี มีออกอย่างหนึ่งซึ่งข้าพเจ้าคิด
เห็นว่าจะเกิดผลจากที่คนทั้งหลายในมณฑลนั้นเมื่อเจ้าพระยาบรมราชโอรสเสวย คือตลอด
เวลาที่ท่านเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรีธรรมราชอยู่ ๓๐ ปีนั้นใจผู้ร้ายดังบรม
ไต่กาเริ่มทวงทวงมณฑล ขอนเที่ยงรู้ได้โดยสังเกตุเห็นแต่เริ่มจัดการปกครองท้องที่มา
ตำบลใดได้สำเร็จขึ้นจนคนอุทธรณ์ทวงทวงในท้องที่นั้นกลับเป็นกำนัน แม้ใจผู้ร้ายเคยชกม
มาแต่ก่อนถึงบดบังทนต์ แต่เมื่อข้อสำคัญอันหนึ่ง คือคตองกยของเขาใจกำนัน ให้รู้ถึงว่า
ความคตองกยปกครองตำบลให้เป็นที่ดี ถ้าผู้ราชการจังหวัดหรือแม่จันข้าหลวง
เทศาภิบาลเขาใจว่ากำนันผู้ใหญ่นั้นเป็นแต่คนสำหรับรับใช้ อะไร ๆ ก็จะไม่เอาแต่กับ
กำนันผู้ใหญ่นั้นกระนั้นไปอย่างว่า "ไม่แต่เห็นอก" คนคตองกยเห็นดีจึงไม่รับเป็น
กำนันผู้ใหญ่นั้น ถ้าแห่งใดเป็นเช่นนั้นใจผู้ร้ายก็ไม่รับคตองกย บางที่ท่านผู้ท่านจะ
สงสัยว่า เพราะเหตุใดกำนันจึงคตองกยใจผู้ร้ายได้ ขอนอธิบายว่ากรมการราษฎรไม่มี
ใครอยากจะได้ใจผู้ร้ายทั้งนั้น ถ้าหมิ่นทอนทอนราษฎรก็เต็มใจช่วย เช่นกระซิบ
บอกให้รู้ตัวว่าพวกใจผู้ร้ายจะปล้นคตองกยได้เตรียมบดบังกันแต่ก่อนเหตุ หรือมีฉนวนเมื่อเกิด
เหตุแล้วก็พากันช่วยจับตัวจับกุม โดยเต็มกำลังกำนันเช่นว่ามา ราษฎรในตำบลมักเรียก
กันว่า "คุณพ่อ" กำนันที่ข้าพเจ้าได้เคยพบในมณฑลนครศรีธรรมราช เจ้าพระยาบรมราช
โอรสตรูหาคนเช่น "คุณพ่อ" ได้เป็นพัน แต่รู้จักเอาอกเอาใจด้วยอัธยาศัยของท่าน
อยู่เต็มมือ จึงเห็นว่าใจผู้ร้ายจะสงบด้วยเหตุนี้ ในสมัยเมื่อยังไม่ได้ตั้งกรมตำรวจ
เมื่อเจ้าพระยาบรมราชโอรสเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ชอบทำการโยธาที่เป็นตำรวจ
ประโยชน์ด้วยออกสถานีหนึ่ง มีตั้งชุกทำนทำยังปรากฏอยู่หลายแห่ง นอกจากถนนใช้
รถในบริเวณเมือง ทำถนนหลวงข้ามแควมมลายู แต่เมืองนครศรีธรรมราชข้าม
เทือกเขาบันทึไปต่อแดนจังหวัดศรีสะเกษ ๓ ทำถนนเช่นเดียวกับแควเมืองพทสูงไปต่อแดน
จังหวัดศรีสะเกษ ๓ ขุดคลองก็หลายสาย คือขุดคลองจากเมืองนครศรีธรรมราชชุกด้วยน้ำ
จัดลงไปให้ราษฎรชาวปากพนังบริโลก ข้าพเจ้าชานานนามว่า "คตองกย" ด้วย ๓ ขุด

คลองเรือแต่ดำเนินาปากพญาไปถึงดำเนินาปากนคร ในจังหวัดนครศรีธรรมราช ชานานามว่า
 “คลองนครพญา” สาย ๓ ขุดขั้วระคลองท่าแพทางเรือสินค้าเข้าเมืองนครศรีธรรมราช
 สาย ๓ ขุดขั้วระคลองรโนคทางเรือในระหว่างจังหวัดนครศรีธรรมราชกับจังหวัดสงขลา
 สาย ๓ ขุดคลองชลประทานแต่ทะเลสาบขึ้นไป ถึงตำบลคอกช้าง ในจังหวัดพัทลุงเรียกว่า
 “คลองคอกช้าง” สาย ๓ ขุดคลองตักแห่ตมเกาะใหญ่ ในจังหวัดสงขลา เรียกว่า
 “คลองเกาะใหญ่” สาย ๓ ยังสถานที่สำหรับราชการต่าง ๆ และที่พักของข้าราชการก็
 สร้างในสมัยเจ้าพระยามรราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลโดยมาก

ข้าพเจ้าได้กล่าวมาข้างนี้เรื่องประวัติคอนัน ว่าเมื่อจะจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล
 กระทรวงพระคลัง ขอให้กระทรวงมหาดไทยประหยัดเงินรายจ่ายด้วยเงินแผ่นดินรายได้ยัง
 มีน้อยนัก และขอให้กระทรวงมหาดไทยช่วยพิจารณาทางที่จะบำรุงผลประโยชน์ให้ได้
 เงินแผ่นดินมากขึ้น ถ้าทำได้เช่นนั้นก็ขอยอมจ่ายเงินเพิ่มจำนวนให้กระทรวงมหาดไทย
 จัดการหัวเมืองต่าง ๆ เรื่องนี้ข้าพเจ้าขอยอมความขึ้นไปกล่าวเพื่อให้เป็นยุติธรรม
 และเป็นอนุสรณ์แก่เกียรติคุณของพระยาฤทธิรงค์ (สุข ชูโต) ซึ่งตั้งอธิบดีกรม
 ไปชำนานแล้วให้ปรากฏ พระยาฤทธิรงค์ ๆ ได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน
 แต่แรกตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ ไปตั้งเกิดเห็นชนกอน ว่าวิชาเภสัชยากรที่รัฐบาลให้
 ผู้ประมุขกันเป็นเจ้าภาษีนายอากรไปเก็บเป็นนี่ ๆ นั้น ไม่ได้ทั้งได้เงินหลวงน้อยกว่าที่
 ควรจะได้และไม่เป็นยุติธรรมแก่ราษฎร เพราะเจ้าภาษีนายอากร (อันเป็นเงินแทบทงหนน)
 รับประมูลไปเพื่อแสวงหากำไรอย่างเดียว ใครได้อำนาจออกไปเก็บบังคับเก็บภาษอากร
 สุดแต่ให้ใ้กำไรแก่กอนต้นนี้ มิได้รู้รอบยบบคนและเก็บเกินพักคือครา ราษฎรจะฟ้อง
 ร้องกเห็นความบ่อยการทำให้ตามใจเจ้าภาษีนายอากรเหมือนซอว่าคาญ แต่ที่จริง
 เจ้าภาษีนายอากรได้แต่เพียงราษฎรที่อยู่ใกล้ ๆ พอจะเก็บถึง ราษฎรที่อยู่ห่างไกลเจ้าภาษีนายอากร
 ไปเก็บไม่ถึงไม่ต้องเสียภาษอากรตามพระราชบัญญัติมอญมาก พระยาฤทธิรงค์ ๆ เห็นว่า
 เทศาภิบาลมีกรมการอำเภอกับทั้งกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองราษฎรอยู่ทั่วทุกแห่ง ถ้าเด็ก

ได้ใช้สำหรับเงินแผ่นดินเข้ามาตั้งกรุงเทพฯ และมารับเสด็จไปตรวจราชการตาม
มณฑลชายทะเลด้วย

เมื่อเจ้าพระยาขมราชจัดการปกครองจังหวัดสงขลา พทลุงและนครศรีธรรมราช
เป็นระเบียบ และมีเรือศรีธรรมราชเป็นพาหนะ อาจจะไปตามหัวเมืองในมณฑล
ใต้ดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้ท่านคณบดีจัดการปกครองมณฑลปัตตานี ในสมัยนั้นยังเรียก
ว่า "เมืองแขกทงเจด" ซึ่งชนคอเมืองสงขลา คอยลงไป เรื่องเจ้าพระยาขมราชจัด
เมืองแขกทงเจดควรนับเป็นข้อสำคัญในเรื่องประวัติของท่านอย่าง ๓ ด้วยเป็นเหตุให้
ปรากฏแก่คนทั้งหลายว่าท่านมีสติปัญญาสามารถจนถึง และเป็นปัจจัยอันหนึ่งซึ่งท่าน
ได้เป็นเสนาบดีในสมัยต่อมา แต่จะต้องเล่าเรื่องพงศาวดารเมืองแขกทง ๗ ให้ผู้อ่าน
ทราบเสียก่อน

เมืองแขกทงเจดนั้นเดิมรวมกันเป็นเมืองเดียว เรียกว่าเมือง "ปัตตานี"
เจ้าเมืองเขมมตายถือคำสั่งนำอัสลาม มียศเป็นสุลต่าน บางสมัยก็เป็นประเทศราชขึ้น
กรุงศรีอยุธยา บางสมัยเมืองกรุงศรีอยุธยาเสื่อมอำนาจตกตายเป็นอัสสัมเมอเดีย
กรุงศรีอยุธยาแก่พระมา สุลต่านเมืองปัตตานีตกตายเป็นอัสสัมมาจนถึงรัชกาลที่ ๓
กรุงรัตนโกสินทร์ไม่ยอมกลับมาเป็นประเทศราชอย่างเดิม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกจึงดำรัสสั่งให้พระมหาอุปราชยกกองทัพลงไปตีเมืองปัตตานี เมื่อได้เมือง
แล้วทรงตั้งเจ้าชาวเมืองนั้นคนหนึ่งซึ่งมาอ่อนน้อมต่อไทยให้เป็นพระยาปัตตานีครองเมือง
เป็นประเทศราชต่อมาอย่างเดิม แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นเองมีแขกอรบคนหนึ่งซึ่งอ้าง
ตัวว่าเป็นชาห์ยัค (คือสืบสายโลหิตลงมาจากนายนมเดิมผู้ตั้งคำสั่งนำอัสลาม) มาอ่อน
คำสั่งนำอัสลามที่เมืองปัตตานีพวกมลายูเลื่อมใสมาก เลยชวนพระยาปัตตานีให้เบน
ซบถ รวบรวมชาวเมืองปัตตานีสัมทบกับพวกแขกผู้ลี้ภัยเบนกองทัพบกมาตีเมืองสงขลา
แต่กองทัพไทยที่เมืองสงขลา กับเมืองนครศรีธรรมราชช่วยกันตีพวกซบถแตกพ่ายไป แล้ว
ลงไปตีเมืองปัตตานีได้อีกครั้ง ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง

รางวัลพิเศษ (วิธีอย่างนี้เป็นเหตุเรียกว่า "นักโค" ภาษาชาวกรอย่างอื่นก็ให้จับ
ผูกขาดไปเก็บ ไซ้ทองจระเข้กึ่งหนึ่งค่า และกรให้ขอขายได้แก่เจ้าภาษ

๓) การปกครองราษฎรในท้องที่ทั่วแก่เจ้าเมืองจะตั้งใครเป็นนายตำบล และ
จะต้องการใช้แรงงานเมื่อใด หรือให้ราษฎรหาสิ่งของอย่างไรให้เมื่อใดก็เกณฑ์ตามใจ
เจ้าเมือง

๔) การชำระคดีความอยู่ในอำนาจ "โคระกาต" คืออาจารย์ทางฝ่ายคำค้นหา
เป็นผู้ชำระคดีตามกฎหมายอิสลาม มีเมืองหนองจอกเมืองเคียวทไซ้กฎหมายไทยเพราะ
เจ้าเมืองเป็นไทยมาหลายชั่วคนแล้ว

เมื่อเสนาorangแล้ว เจ้าพระยามรราชวาทเจ้าพระยารัตนโกสินทร์เห็นว่าการปกครอง
ท้องที่ตามแบบมณฑลเทศาภิบาลขึ้นในจังหวัด ในเมืองท่งเจ็ด ได้สั่งจก แต่จะตองใช้
นโยบายผ่อนผันในอย่างอนบางบางอย่าง อย่าให้พวกมลายูชาวเมืองรังเกียจไทยลงไป
จัดการให้เดือดร้อนกว่าแต่ก่อน ในเรื่องเห็นเห็นเช่นข้อจำกัดมอญ ๓ ข้อคือ

๑) การเก็บภาษอากรยังไม่ควรแก้ไขให้เหมือนกับเมืองอื่นในมณฑล ให้ราษฎร
เสียภาษอากรแต่ตามที่เคยเสียขยขยอย่างเดิมเป็นแต่เด็กผูกขาด แม้จะตดพกดตงบางกข้อ
จากจะ ได้จางเงินมากจนเหมือนเคยปรากฏในมณฑลอื่น

๒) ยังไม่ควรเลิกศาลโคระกาต เพราะราษฎรนับถือศาลนำอั้งตามมอญมาก เป็น
แต่จะแก้ไขด้วยเลือกคงพวกอาจารย์คำค้นหาอั้งตามทคนนับถือมากเป็น "ตาโคระธรรม"
อันใดคนละ ๑ ราย ๒๐ คน ถ้าคนถือคำค้นหาอั้งตามเป็นคจางกัน หรือเป็นเจ้าเดี่ยวในคดี
ที่ต้องตัดสินด้วยกฎหมายทางคำค้นหา คือความผิดเมยอย่าง ๑ ความผิดคยอย่าง ๑
ให้ความเดือดควาโคระธรรมทได้คงไว้เป็นอนุญาโตตุลาการฝ่ายละคนหนึ่งหรือหลายคน
ตามตกลงกันมานางชำระคดีในศาลไทย ถ้าคดีความเป็นไทยหรือเป็นคจางประเภทอื่น
ศาลไทยชำระและตัดสินตามกฎหมายไทยทั้งตง

๓) ไม่ควรให้ศกเป็นเจ้าเมืองอยู่ในเจตนา (อันเป็นมลายู ๖ คน เป็นไทยคน ๑)
ได้ความเดือดร้อนเพราะที่ไปจัดการเปลี่ยนแปลงวชิรปกครอง ขอนปรึกษาเห็นควม

ยอมให้ แตกมฉิบฉวยอย่าง เช่นพระยาเพชรภักดี (พวง ณ สงขลา) เป็นเจ้าเมือง
 หนองจิกได้เงินบำนาญมากกว่าเงินเดือนของเจ้าพระยามรราชบุรุษเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลได้
 รับเกือบเท่าหนึ่ง แต่พระยาหนองจิกก็ช่วยเจ้าพระยามรราชบุรุษ เพราะเป็นเจ้าเมือง
 หนึ่ง ใน ๗ เมืองนั้น พระยาหนองจิกทำอะไร เจ้าเมืองอีก ๖ เมืองก็ต้องทำตาม
 ช่วยให้การทจตศคอกฉนอย่าง ๓ ข้อสำคัญเจ้าพระยามรราชบุรุษ "บริเวณ" ครึ่งหน
 อีกอย่าง ๓ คือ เจ้าข้าราชการไทยจากจังหวัดอื่นไปเป็นตำแหน่งในบริเวณน้อยที่สุด
 เลือกหาแต่ผู้ชำนาญการอันหาตัวไม่ได้ในท้องถิ่น ถ้าคนในท้องถิ่น ไทยก็ตามมตยก็ตาม
 สามารถจะทำได้ แม้จะทำได้ดกตเคยอกไซคนในท้องถิ่น ท่านได้ค้นสำคัญไปจากต่าง
 ถิ่นนอกจระจะถาดถึง คน ๓ คือพระยาเดชาวิชิต (หนา บุนนาค) เมื่อยังเป็นทัพพระ
 ศักดิ์เด่น ตั้งไปเป็นข้าหลวงประจำบริเวณ (แต่ภายหลังได้เป็นข้าหลวงเทศาภิบาล
 เมื่อตั้งบริเวณเป็นมณฑลปัตตานี) อยู่ประจำทำการงานต่างหุดวงตาเจ้าพระยามรราช
 ข้าราชการไทยเอาไปจากท้องถิ่นเป็นชนกรมการอำเภอดแต่เจ้าหน้าทจจรรพากรเป็นพ
 มปสาตอยู่ทการเลอกดงกำหนดผู้ใหญ่บ้านพวกมตยพวกฉนชอบมาก ได้คนดกตเป็นชนค
 "คุณพ่อ" ดังกล่าวมาแล้วแทบทั้งหมด เรียกตามเดียงมตยว่า "กานแหร" "พเยแบร์"
 ทำการตามหน้าทจจโดยใจสมัครอย่างแข็งแรง ถ้ารวมคความฉนโดยย่อ เจ้าพระยามรราช
 บุรุษเมืองทงเจดศรจนน สามารถทำการยากให้เบ่งายได้ดวยสคบัญญัติและความเพียร
 ของท่านอันสมควรจะยกเป็นเอกเทศในเกียรติคุณของท่านได้อย่าง ๓

เมื่อเจ้าพระยามรราชบุรุษเป็นพระยาผู้สมณยอนค ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครศรี
 ศรีธรรมราช ได้รับราชการพิเศษนอกหน้าที่ในตำแหน่งหลายครั้ง จะกล่าวแต่โดยย่อ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ โปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับพระบรมดำรงราชตถ์ณทศกยราช
 บรมศุพระศกูปไว้ ณ เมืองกบดพลศค ซึ่งองกฤษชตพบและตอริคเคอดงนอปรารฉนคย
 ทูลถวยดงมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยทรงเป็นประมุขของพุทธศาคาณิกชนทงหลาย

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้เป็นข้าหลวงพิเศษลงไปเมืองกตฉนคณเมื่อเจ้าเมืองคนก่อนถึง
 ฉนฉกรรรม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔ โปรดให้ส่งหมายไปจัดการรับเสด็จเมืองชวาด้วยกษัตริย์
 ปฏิพัทธ์บาท (ค้อยเหต ณ วรรณอง) ครั้นเมื่อเสด็จไปถึงเมืองบันตงสมเด็จพระเจ้า
 ลุกยาเชอเจ้าฟ้าอัญญาวงศ์เดชาวชิ (กรมหลวงนครราชสีมา) ไปประชวรหนัก ต้องเสด็จ
 พกอยู่ที่เมืองบันตงเกือบเดือน ในระหว่างนั้นเสด็จกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ (เมื่อยัง
 เป็นกรมหมื่น) ก็ประชวร เจ้าพระยายมราชก็ป่วยลงด้วย ก็ยังเกิดลำบากในกระบวน
 เสด็จพอเจ้าพระยายมราชหายป่วยเป็นแต่ยังอ่อนกำลัง พระอาการกรมหลวงราชบุรีดิเรก
 ทยายขึ้น ทนไม่เห็นว่าจะกลับได้ จึงโปรดให้กรมหลวงราชบุรีกับเจ้าพระยายมราช
 กลับมาก่อน มิได้ตามเสด็จตลอดทาง

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดฯ ให้เป็นข้าหลวงไปทำหน้าที่ตั้งสัญญาที่เมืองกตมตัน

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ โปรดให้พระยามหาอำมาตย์ (ตั้ง จิรัชสิทธิ์) เมื่อยังเป็น
 พระยาศรีวิฑูรย์เทพปัติทตตลอดองกระทรวงมหาดไทย ตามเสด็จกรมหลวงนครชัยศรีบุรี
 (เมื่อยังเป็นกรมหมื่น) ไปราชการถึงยุโรป พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้า
 เรียก พระยาศรีสมณนิพนธ์ เข้าไปรับราชการในตำแหน่ง ปัติทตตลอดอง กระทรวงมหาดไทย
 ซึ่งคร่าแล้วกลับออกไปรับราชการตามเดิม และในบัดนั้นโปรดให้เป็นข้าหลวงไปรับ
 เสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเชอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์
 วรพินิต) ที่เมืองบันตงเมื่อเสด็จการทรงศึกษาในยุโรปเสด็จกลับคนมาขังพระนคร นอก
 จากนั้นในเวลาเมื่อเจ้าพระยายมราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ได้ส่งของพระเดชพระคุณรับ
 เสด็จพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาศมณฑลนครศรีธรรมราชถึง
 ๔ ครั้ง เป็นเหตุให้ทรงพระเมตตาปราณทงเจ้าพระยายมราชและท่านผู้หญิงคตมขงชน
 เป็นลำดับมา

ถึง พ.ศ. ๒๔๔๗ ข้าพเจ้ากำหนดว่าจะออกไปตรวจราชการมณฑลนครศรีธรรม
 ราช ตั้งให้เจ้าพระยายมราชตั้งเรือศรีธรรมราชเข้ามารับ และให้เตรียมพาหนะสำหรับ
 เคนบกไว้ ณ เมืองนครศรีธรรมราช จะไปตรวจถนนลำห้วยจะไปจังหวัดตรงด้วยกษัตริย์
 คตมตัน เมื่อก่อนชาวเขาจะออกจากกรุงเทพฯ กรมหมื่นมหิศร์ราชหฤทัยเสนาบดี

กระทรวงพระคลังทรงเจริญตำแหน่ง จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุญนาค) เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลัง แต่ ยังหาได้ทรงตั้งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการไม่ ข้าพเจ้าไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าพระยามหาสารคามคณายุทธนและเสด็จพาหนะเตรียมไว้พร้อมแล้ว ข้าพเจ้ากำหนดจะ ะพักอยู่เมืองนครศรีธรรมราช ๒ วันแล้วจะเดินทางไป แต่พอไปถึงได้วัน ๓ ก็ได้รับ พระราชโอรสเสด็จว่า “ฉันเห็นว่าพระยาสุริยามหาสารคามคณายุทธนได้หรือไม่ได้หรือ ไม่ ถ้าให้เด็กส่งให้เข้ามาโดยเร็ว” ดังนี้ ข้าพเจ้าอ่านพระราชโอรสเสด็จ เข้าใจเหตุที่ดำรัสถามข้าพเจ้าว่าถวายพระยาสุริยามหาสารคามคณายุทธนได้หรือไม่ คงเป็นเพราะทรงพระราช ดำริเกรงว่าข้าพเจ้าจะหาตัวแทนถวายไม่ได้ ข้าพเจ้าก็ยังไม่คิดเห็นว่าจะได้ผู้ใดแทน แต่เห็นว่าตำแหน่งเสนาบดีเจ้าคุณอุปการาทิศ และบุญมาถึงพระยาสุริยามหาสารคามคณายุทธน ได้ ยิงขึ้นไป ไม่ควรข้าพเจ้าจะขัดขวาง ถึงจะลำบากในการหาตัวแทนก็คงทนเอา จึงให้ เชิญพระยาสุริยามหาสารคามคณายุทธน มาหาแล้วส่งพระราชโอรสเสด็จให้ดู ท่านอ่านแล้วก็นงอมนิ่งได้จา ประการใด คงเป็นเพราะเห็นว่าเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการกรมการเห็นข้าพเจ้าโดยเฉพาะคือ ข้าพเจ้าเป็นผู้พูดก่อนแล้วคงความยินดีต่อท่าน และสั่งให้ท่านรีบกลับเข้าไปกรุงเทพฯ ฯ ตามพระราชประสงค์ แล้วจึงมีโอรสเสด็จกราบทูลต้นของว่า “ข้าพระพุทธเจ้าเห็นตามพระ- คำว่า ได้สั่งให้พระยาสุริยามหาสารคามคณายุทธนเข้าไปกรุงเทพฯ ฯ แล้ว” ฉะนั้นเมื่อข้าพเจ้าจะออกเดินทาง เจ้าพระยามหาสารคามคณายุทธนมาสั่ง เมื่อจับมือจากหน้าศาลาหลังคาด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย เพราะในใจ มทั้งความยินดีและความอาลัยระคนปนกัน พอข้าพเจ้าออกเดินทางไปแล้วท่านก็รีบเข้าไป ปรึบครอบครัวที่เมืองสงขลาพากันเข้าไปกรุงเทพฯ ฯ ไปอยู่บ้านเดิมซึ่งได้รับมรดกพระยา ชัยวิเศษ ณ ตำบลบางขุนพรหม

๕) ประวัติครอบครัวเป็นเสนาบดีในรัชกาลที่ ๕

เจ้าพระยามรราชเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลอยู่ ๓๐ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ท่านเข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ
เวลานั้นอายุท่านได้ ๕๕ ปี ชนแรกโปรดให้เป็นที่ปรึกษาตำแหน่งเสนาบดีอยู่สักสองสาม
เดือน เหมือนอย่างทศทองเสี้ยวก่อนว่าจระดำมรคเป็นเสนาบดีได้หรือไม่ แล้วจึงทรง
ตั้งให้เป็นเสนาบดีตำแหน่งนี้ แต่ยังคงมีนามว่าพระยาสุมนนจนตยตยตยตยตยตย
ท่านเป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ แต่งเรื่องประวัติครอบครัวเจ้าจระตยออกคือ
สักหน่อย ด้วยคงแต่เจ้าพระยามรราชเข้ามาเป็นเสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ แม้
จะได้พบปะกับข้าพเจ้าเสมอ และยังรักใคร่กันสนิทเหมือนอย่างก่อนก็ แต่รับ
ราชการต่างกระทรวงกัน ข้าพเจ้าไม่รู้อะไรของท่านจนถนัดเหมือนเมื่อเป็นข้าหลวง
เทศาภิบาล ความที่ข้าพเจ้าแต่งอาจจะบกร่องหรือผิดไปได้บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้น
ต้องขออภัย

กระทรวงโยธาธิการในสมัยนั้นคิดเป็น ๓ แผนก คือ กรมรถไฟแผนก ๓ กรม
ไปรษณีย์และโทรเลขแผนก ๓ และกรมโยธาแผนก ๓ การงานแผนกต่าง ๆ เหล่านี้
เวลาเมื่อเจ้าพระยามรราชไปว่าการกระทรวงโยธาธิการ กรมรถไฟพวกฝรั่งผู้เขย
ชาญทำการอยู่เป็นพัน เสนาบดีเป็นแต่ตรวจตราและช่วยชี้แจงแก่ไขความขัดข้องที่
เกี่ยวกับกระทรวงอันมีผู้เป็นการหนักนัก กรมไปรษณีย์โทรเลข สืบแต่พระเจ้าอยู่หัว
ก็ได้โปรดให้แก้ไขระเบียบเรียบร้อยมาไม่ช้านัก แต่การในกรมโยธากำตั้งยัง
ต้องเอาเจ้ากรมออกจากตำแหน่ง แรกเจ้าพระยามรราชเข้าไปเป็นเสนาบดีต้องแก้ไข
ของกรมโยธาเป็นการสำคัญ ก็ในเวลานั้นกรมโยธากำตั้งสร้างพระราชสมณเทียรใน
หมู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยอยู่ด้วยแห่ง ๓ เจ้าพระยามรราชเข้าไป
แก้ไขระเบียบการงานที่สร้างพระราชสมณเทียร มีโอกาสได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพุทธเจ้า

หตวงเพอเรียนพระราชปฏิบัต และรับสั่งมาทำการตามพระราชประสงค์ของ ๆ หรือ
 วาอกษยหนึ่งคอกโตเข้า โทษคดีนี้ทพระองค์ทรงคนยงชน ต้มเค็ชพระพุทเจ้าหตวงก
 ทรงหยงเห็นคุณพิเศษของท่านเพิ่มชนอกกอย่างหนึ่ง คือว่ากรงานอนโตคตารตั้ง
 เจ้าพระยายมราชมีสติปัญญาสามารถเข้าใจพระราชประสงค์ได้ โดยถูกต้อง และพยายาม
 ทำการน ๆ ให้สำเร็จได้ตั้งพระราชประสงค์ เป็นเหตุทจะพอพระราชหฤทัยใช้สอย
 เจ้าพระยายมราชมาแทน ความทกถาอนมเคาเงอนทจะพงเห็นคงเช่นเมื่อจะเสด็จไป
 ยุโรปครั้งท ๒ มีพระราชหัตถเลขาถ่าอนพระองค์ทรงฝากฝังเจ้าพระยายมราชให้เอาเป็น
 ชระชวยคเลพระวราชฐานคด้วยคน ๓ มีถ่าเนาจดหมายเจ้าพระยายมราชกราบทูลคอบ คื่อ
 ให้เห็นทงชอททรงพระเมตตาเจ้าพระยายมราชอย่างต้นทต้นม ในเวदानน และเจ้า
 พระยายมราชมีความถ่ามถกค ในนาใจเพียงไร จึงให้พิมพ์ถ่าเนาจดหมายเจ้าพระยา
 ยมราชถงในนควย

(ถ่าเนา)

ฉันท ๒๗ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาศุขุมหนยจก ขอพระราชทานกราบ
 บงคมทูลพระกรณาทกราบถ่าถองขูลพระบาทพระราชอาญาไม่พนเกล้า
 คด้วยเข้าฉนข้าพระพุทธเจ้าได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขา
 ถงฉนฉน ทงพระราชปรารภถงจะเสด็จประพาศยุโรป แลไปรด
 เกลต้า ๑ ให้ข้าพระพุทธเจ้าหมนคตรวจคราทพระทงอมพรัดฉนเมื่อ
 แลฉนฉนการชคชองประการค ก็ให้ฉนองปรนคชพระคุณไป แล
 จะไปรดเกลต้า ๑ พระราชทานกระแฉนเป็นทงราชการคด้วยกบในฉน
 ไปรดเกลต้า ๑ ให้ข้าพระพุทธเจ้ารบคคโทรคคพระหวางพระทงอมพร
 กกับค่าทนทกฉนคฉนกรมหตวงนริศ(๑) ๑ เพื่อจะได้พุดถงกนได ในเวदानนเมื่อ

๒๕/11/2565 (๑) เวदानนทงค่าทงค่าแห่งฉนฉนบคคิกระทงฉนฉน

มีการจำเริญ กับมีขอความอื่น ๆ อีกหลายประการนั้น ข้าพระพุทธเจ้า
ได้ทราบเกล้าทุกประการแล้ว พระเดชพระคุณเป็นต้นเกล้าหาหตุสมได้
ที่ทรงพระมหากรุณาไ้วางพระราชหฤทัยดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้า
รู้สึกความปลื้มปิติใจเป็นอย่างยิ่ง ความจริงข้าพระพุทธเจ้าเป็น
คนแก้วดี ได้แต่เรียนนอบบ้าง แต่เชื่อถือในความกตัญญูพระเดช
ความเป็นสัจจคัมภีร์แต่เป็นราชแก้ว ได้มาตระของขลุ้พระบาทให้ทรง
พระมหากรุณาชบเกล้า ๆ ถึงเพียงนี้ ก็คงใจระส่นองพระคุณทรง
ราชการแผ่นดินแต่ในส่นองพระองค์ ไม่ถือว่าการหยามหรือการตะเยียด
หรือความเห็นจเห็นอยอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

อีกประการหนึ่งข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเสมอว่า ได้มาตระของขลุ้
พระบาทยอมเป็นหตุก่อนล้ากัญแห่งพระราชอาณาจักรสยาม อยู่พระองค์
เดียว ถ้าจะเปรียบกตัญญูกับพระเจ้าแผ่นดินในประเทศยุโรป เพราะ
ฉะฉนการรักษารบองค้จึงเป็นการล้ากัญอย่างยิ่ง แต่ไม่ต้องถึงล้า
แต่ถึงพระราชค้วเนนครงน คงจะกระทำให้ทรง พระเป็นล้าขลุ้สำราญชนเป็น
อนมาก แต่ทงทรงพระล้าราญนคคองประกอบพร้อมด้วยแพทยอน
วิเศษ แต่อากาศทางข้างเมืองนอกประการ ๑ ทรงราชการแผ่นดิน
ตลอดถึงพระบรมวงศ่แดพระราชูประถากฝ่ายใน ทางข้างหตุนคคอง
ให้เป็นทเรยบรอยปราศจากการขัดข้องด้วยประการ ๑ แม้วถการ
ทางข้างหตุน ไม่เรยบรอยจะนับว่านททรงล้าราญพระราชหฤทัย
นั้นไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกเช่นนั้น เพราะฉะฉนในระหวางเวตาท
แต่ถึงไม่ยูน ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้คงใจอยู่ว่า ส่นองราชการ
กระทรวงกจะระส่นองพระเดชพระคุณมิให้ถอยหตุ้ง ส่นองราชการใน

พระองค์สั่งใ้ท้าวโตทรงมอบหมายใ้ กษัตริย์ของพระเศษพระคุณ โดย
เต็มกำลัง หรือใ้หยงกกว่าแต่คงประทับอยู่ในพระนคร
อนึ่งเครื่องโทรศัพทนั้น ข้าพระพุทธเจ้าใ้ตั้งใ้ให้ตั้งมือทำใน
ฉันทรงนแดว.

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า (ลงนาม) สุขุมณีนัด ขอเดชะ

แต่เจ้าพระยายมราช เป็นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการอยู่ไม่เต็ม ๒ ปี

ก็เกิดเหตุต้องย้ายไปเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล เหตุที่กระย้ายไปนั้นข้าพเจ้าทราบ

อยู่ ด้วยเกยจบเรื่องประวัติของตัวข้าพเจ้าเองอยู่บ้าง เรื่องเป็นดังจะเล่าต่อไปนี้

คือเมื่อ กระทรวงมหาดไทย จัดการปกครอง หัวเมืองเบเนนณฑล เทศาภิบาลมาได้สักสอง

สามปี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงปรารภแก่ข้าพเจ้า ว่ากระทรวงมหาดไทยก็ใ้

จัดกรปกครองหัวเมืองฉะเบเนนณฑลแล้ว แต่กระทรวงนครบาลเฉยอยู่ไม่ได้จัดอะไร

ให้ชัดเจนเลย ที่จริงท้องที่กระทรวงนครบาลปกครองก็เหมือนอย่างมณฑล ๑ โอนเอา

ไปรวมเข้ากระทรวงมหาดไทยเสียเหมือนอย่างหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ จะไม่ได้หรือ

ข้าพเจ้าคิดดู แล้วกราบบังคมทูล จาที่องที่ท กระทรวง นครบาล ปกครองเป็น อย่างมณฑล

หนึ่งก็จริง แต่เป็นมณฑลราชธานี อันเป็นทประมุขทั้งตั้งที่ค้อย่างยงและที่ราย

อย่างยงเหมือนกบราชธานีประเทศอื่น ๆ ถ้าโปรดใ้ข้าพเจ้าต้องบังคับการมณฑล

กรุงเทพ ฯ ด้วย เกรงจะติดกิจการต่าง ๆ ต้องประจำอยู่ในกรุงเทพ ฯ ไม่มีเวลา

ไปเที่ยงตรวจการตามหัวเมือง การที่จัดขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ ก็ระตุคโตรมหรือ

วิ่งวุ่นไปไม่เจริญ ข้าพเจ้าเห็นว่ามณฑลกรุงเทพ ฯ อยู่ใกล้พระเนตรพระกรรณ ถึง

ผู้บัญชาการจะหย่อนความสำมารักอาจทรงพิจารณาเร่งรัดคืบคืบได้ ย้ำว่าเพงเขา

หัวเมืองมณฑลกรุงเทพ ฯ รวมเข้าในกระทรวงมหาดไทยเห็นจะดีกว่า ได้ทรงฟัง

ไม่ครัดประการใดค้อไปเรอชงก็เป็นอันระงับมาหลายปี จนมกรณเยเกิดชนดด้วยเรอชงคิง

พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร โปรดใ้ใช้พระราชบัญญัตินั้นนหะมณฑล ๑

หรือ ๒ มณฑล ตามแต่กระทรวงมหาดไทยกับกระทรวงกลาโหมจะปรึกษาคงกัน
 ได้ใช้พระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารตามหัวเมืองชนบทของ มหาดไทย ดำเนินมาหลาย
 มณฑล แต่กระทรวงนครบาลไม่รับผิดชอบใช้พระราชบัญญัตินั้น ในมณฑลกรุงเทพฯ
 ด้วยอ้างว่าเป็นการยากเหลือกำลังที่จะทำได้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงชดเคือง
 วันที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว มีรับสั่งให้หาข้าพเจ้าเข้าไป
 เฝ้าในพระโอรุทาน คำรับสั่งว่า "ฉันทกรมเมือง (คือกระทรวงนครบาล) คือไปไม่
 ไหวแล้ว เธอจะรับมณฑลกรุงเทพฯ ไปรวมกับมหาดไทยได้หรือไม่" โจข้าพเจ้า
 ก็ยังไม่อยากรับอยู่อย่างเดิม แต่ตั้งเกิดพระราชอุบายคิดตั้งทรงขึ้นเคือง จะกราบ
 ทูลปฏิเสธหาเหมือนหนหลังก็เกรงจะออกกรวดเผอญนักษณ ได้ ในขณะนั้นเหมือนอย่างเขาว่า
 "เทวดาตลใจ" ก็กราบทูลสนองว่า "แก้ด้วยสืบเปลี่ยนศิวเสนามตั้งจะตัดออกกรม
 คือ โปรดให้ย้ายพระยาสุโขมาดำรงกระทรวงนครบาล เพราะเคยชำนาญการ
 มณฑลเทศาภิบาลมาแล้ว และย้ายเสนามตั้งกระทรวงนครบาลไปดำรงกระทรวงโยธา
 ธิการ บางที่จะแก้ไขความขัดข้องได้" มีพระราชดำรับสั่งตอบว่า "ชอบกล" แต่จก
 มิได้ทรงปรารภเรื่องนั้นต่อไป ต่อมาออกต้องสำมวจนกรมพระบรมราชโองการดำรับสั่ง
 ให้สืบเปลี่ยนศิวเสนามตั้งกล่าวมา เจ้าพระยามรราชจึงได้ย้ายไปเป็นเสนามตั้งกระทรวง
 นครบาล แต่ในชั้นแรกยังคงเป็นพระยาสุโขมณียวันอยู่อย่างเดิม

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ทรงหยงเห็นดีกับปัญญาสามารถของเจ้าพระยามรราช
 และได้เคยทรงใช้ชดเคิดพระองค์ไว้วางพระราชฤทธิอยู่แล้ว เมื่อย้ายตำแหน่งไปเป็น
 เสนามตั้งกระทรวงนครบาล ก็โปรดให้ตั้งอำนาจการกตสร้างในพระราชวังตั้งอยู่อย่าง
 เดิม และโปรดให้โอนกรมสุขาภิบาลซึ่งพ่วงอยู่กับกระทรวงเกษตราธิการ ในเวลา
 นั้นมาขึ้นในกระทรวงนครบาลด้วย ครั้นเห็นควรจะยกอนความลดยหดขึ้นไปเสด็จ
 กำเนคของกรมสุขาภิบาลด้วย ราวเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ เจ้าพระยาอภัยราชา (โรตังยักมินต์)
 ทปรัถนาราชการทอไป กราบทูลว่าพวกชาวต่างประเทศมักติเตียนว่ากรุงเทพมหานคร
 ยังไล่โคกรก และไม่มถนหนทางสำหรับมหาชนไปมาตามสมควรแก่เป็นราชธานี ทูล

แนะนำให้คิดจตุมนต์เปอต (เทียบจนเรียกว่า "เทศบาล") เหมือนเช่นเขาจัดกันในเมือง
 ต่างประเทศ ทรงปรึกษาคามเห็นของเจ้าพระยาอภัยราชาในที่ประชุมเสนาบดี เห็นว่า
 ที่จะจัดเทศบาลในกรุงเทพ ฯ อย่างเมืองต่างประเทศในสมัยนั้นยังไม่ได้ เพราะหนังสือ
 สัญญาทรงพระราชไมตรีไทยได้ทำไว้กับต่างประเทศมีอยู่ว่า ทั่วรัฐบาตไทยจะตั้ง
 กฎหมายอันใดที่บังคับถึงชาวต่างประเทศ ต้องบอกให้รัฐบาต (คือกงซุล) ต่างประเทศ
 ทราบก่อน คือเขายินยอมจึงจะตั้งกฎหมายเช่นนั้นได้ แม้ตั้งกฎหมายได้แต่ถ้าชาว
 ต่างประเทศตระเมิดกฎหมายก็ต้องไปร้องฟ้องต่อศาลกงซุล ความในหนังสือสัญญาม
 ยุดังนี้ แต่ชาวต่างประเทศในเมืองไทยก็อยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพัน จะจัดเทศบาล
 คงคิดขัดด้วยพวกกงซุลต่างประเทศเข้ามาเกี่ยวข้องของบึงกันคนในบังคับของตนได้แย่งให้
 ขัดข้องต่าง ๆ ยากที่จะจัดให้สำเร็จได้ เจ้าพระยาอภัยราชาถ้อยยอม แต่สมเด็จพระ
 พุทธเจ้าหัดทรงพระราชปรารภว่า ที่เขาคัดค้านนั้นเป็นความจริงโดยมาก เราจะมี
 ได้โทษหนังสือสัญญาไม่ทำอะไรแก้ไขให้ดีขึ้นเสียเลยหากควรไม่ จึงดำรัสสั่ง ให้ตั้ง
 "กรมผู้รักษาบาล" ขึ้นสำหรับบำรุงสาธารณสุขในกรุงเทพ ฯ ด้วยบำบัดความได้ใครก
 และทำถนนหนทางเป็นต้น ทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร)
 เมื่อยังเป็นพระยาจางวางมหาเดกเป็นอธิบดี กรมผู้รักษาบาลได้ทำการงานบำรุงพระนคร
 มาหลายอย่าง ครั้นทรงตั้งเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
 ยังไปรัต ฯ จะให้เจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ อำนวยการผู้รักษาบาลอยู่ด้วย กรมผู้รักษาบาลจึงไป
 พัวงอยู่กับกระทรวงเกษตรา ฯ เมื่อเจ้าพระยากรมราชเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้นประ
 จวบเวลาเจ้าพระยาเทเวศร์ ฯ มีอาการเจ็บป่วยทุกสภาพจึงต้องออกจากตำแหน่งเสนาบดี
 ทรงประจบเวลาดำรงทรงพระราชดำริจะสร้างสิ่งสำคัญ คือ "ประปา" ซึ่งหาจัดมาให้
 บริโภคในกรุงเทพ ฯ และสร้างพระที่นั่งอนันตสมาคมที่ในพระราชวังดุสิต จึงไปรัต ฯ
 ให้โอนกรมผู้รักษาบาลมาขึ้นในกระทรวงนครบาล เมื่อเจ้าพระยากรมราชเป็นเสนาบดี
 กระทรวงนครบาล หรือกล่าวอีกอย่าง ๑ รวมหน้าทบทบทพนักงานก่อสร้างซึ่งเคยอยู่

ในกระทรวงโยธาธิการกับพนักงานก่อสร้างในกรมช่างไม้บ้าง ให้มาอยู่ในบังคับบัญชา
เจ้าพระยาอมรราชด้วยกัน

แรกเจ้าพระยาอมรราช (เมื่อยังเป็นพระยาสุพรรณนิพนธ์) เป็นเสนาบดีกระทรวง
นครบาล พอลูกศึกษาหนาทราชการต่าง ๆ ในตำแหน่ง และได้เข้ามาคบคุ้นเกี่ยวกับ
ข้าราชการในกระทรวงแล้วก็เริ่มจัดกรรปการของท ให้ไซ้กรรปการของเมืองต่าง ๆ
ในมณฑลกรุงเทพฯ ๑ อย่างเดียวกันกับหัวเมืองชนมณฑลไทย คือเสนาบดีนครบาล

ผู้บัญชาการมณฑล กำหนดของทในจังหวัดกรุงเทพฯ ๑ เป็น "อำเภอชนนอก" และ
"อำเภอชนใน" อำเภอชนนอกให้มการอำเภอและกำนันผู้ใหญ่บ้านปกครองเหมือน
อย่างหัวเมืองชนมณฑลไทยแต่อำเภอชนใน คือ คือพระนครและจังหวัดธนบุรี
มการอำเภออำเภอชนตรงต่อกระทรวง ห้ามกำนันผู้ใหญ่บ้านไม่ เมื่อวางระเบียบ

ปกครองทพนักงานสำหรับปกครองคดีครอบครัวทุกตนแล้ว ก็ประกาศให้พระราช-
บัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร อันเป็นเหตุให้เบียดเบียนเสนาบดีตั้งกล่าวมาแต่
มณฑลกรุงเทพฯ ๑ แต่พอตั้งตนก็เกิดความด้วยพวกจกนในกรุงเทพฯ ๑ คน พวกนี้
ไม่ขายของ เวลานั้นข้าพเจ้ายังอยู่ที่บ้านการิมเชิงสะพานดำรงสถิตย์ มีคนเช่าบ้าน

หนานขายของอยู่ ๒ บ้าน ข้าพเจ้าเห็นบ้คร้านก็ให้ไปเรียกเงินผู้เช่ามาถามว่าความ
เดือดร้อนอย่างไรหรือจึงบ้คร้าน ได้รับคำตอบว่าไม่มีความเดือดร้อนอย่างไร แต่
พวกจกนเขาทั้งไปปลิวถึงบ้คร้าน ว่าถ้าไม่ทำตามดังพวกเขาจะฆ่าปล้นทำลายของใน
บ้านให้หมด กงจกนบ้คร้าน ขอนายหลังมาข้าพเจ้าอ่านหนังสือฝรั่งแดงว่าด้วย

ประเพณีในเมืองจีนกรุงไทรบุรีเหตุของการบ้คร้าน เขาเล่าว่าเมืองจกนไซ้กรรปการ
อย่าง "กนเมือง" (ตั้งพระรัตนมาในทอนแล้ว) มาแต่คักค้าบวรพี แต่อาถนะเขต
เมืองจกนจกนใหญ่ไปมาถึงกนยาก ถ้าราษฎรเมืองไหนถูกเจ้าเมือง "บ้คน" (เขา
แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า "สระคัก") เหลือทน จะไปร้องเรียนต่อจกนคัก (อุปราช)
ก็ไม่ถึง จึงมกนคักนบ้คร้านไม่ค้าขาย เพื่อให้ราษฎรไปถึงจกนคักจะได้ให้มาช่วย

ฝรั่งทุกชั้น พวกราชทูตจีนและใช้ประเพณีมาชานาน คงมีเงินบางพวกแนะนำให้
 จีนในกรุงเทพ ทำอย่างนั้น แต่พวกจีนท้าวชายหาเลี้ยงชีพไม่พอใจจะบริวารจงตอง
 ขูเซญให้กลัว ครึ่งหนึ่งเจ้าพระยายมราชท่านไปปรึกษากับกรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช
 (กษัตริย์เก่าของท่าน) เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารบก ตกตงกันใช้อุบายให้
 ทหารม้าสัก ๒ กองร้อยแยกกันเป็นหลายหมวด เดินแถวผ่านไปตามถนนเจริญกรุงจน
 ถึงบางรัก และตอนซึ่งมีจมนอยู่มากในเวลาบ่ายคล้ายกับไปตรวจตรา ไม่มีใครรู้ว่า
 ทหารม้าจะลงไปทำอะไร พอรุ่งขึ้นเจ้าพระยายมราชให้หน่วยพลตระเวนลงไปตั้งให้จีน
 เปิดร้านขายค้าเหมือนอย่างเดิมก้อยม (และยี่น็ด) เปิดด้วยกันหมด ยกเรื่องมากถ้าว
 เบนทวยอย่างพอให้รู้ จิตทำการของเจ้าพระยายมราช ซึ่งชอบและสามารถจะทำกิจการงาน
 กตมเกลียดกบกระทรวงอื่น ไม่ถือเป็นเขาเป็นเรา จึงทำการให้สำเร็จประโยชน์แก่
 ราชการบ้านเมืองมาก

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๓ เมื่อปรากฏเกียรติคุณว่าสมควรเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล
 แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาเป็นเจ้าพระยายมราชเต็มตามตำแหน่ง เมื่อทรง
 ตงมประกาศตั้ง

ศุภมัตถุ พระพุทธเจ้าองค์แรก เป็นอภิศภาคตั้งดวงแก้ว ๒๔๕๓ พรรษา บัณฑิตนักกล
 จันทรคตินิยม มีกถุตั้งวจนะ กติกมาศ กภาพักษ์ จันทวาร สุริยคติภาต รัตน-
 โกถันทรคติ ๓๒๗ พุศุคติถายนมาศ ไส้ภัสมาสาหคนพิเศษ ปริเฉทภาตกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฏ บรูษย-
 รัตนราชวอจษ์ ธรรมพงษ์บริพัตร ธรรมดิยราชนิกรโธม จาตุรันตพบรม มหา-
 จักรพรรดิราชสังกาศ ๑.๓.๑ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาราชวิธานบรมนารถบริพัตร พระ
 จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระยาสุมนทยกนิต ได้เริ่มต้นบริหารการ
 มาในกรมศึกษาธิการ ด้วยเหตุเป็นผู้ได้เรียนภาษาบาลีพมลาวมรเจ้าแปดในตำนานมี
 ประโยคได้เป็นเปรียญ ภายหลังได้เป็นผู้โดยเสด็จพระเจ้าสุกเธอ ๔ พระองค์ออกไป

ทรงเจ้าเรียนในประเทศยุโรปเป็นครั้งแรก เพราะเหตุที่ได้อายพระอักษรภาษาไทย
มาแต่ยังเด็กอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นที่รักใคร่ของพระเจ้าลูกเธอผู้เป็นศิษย์โดยสิ้นทุก
พระองค์ ครั้นเมื่อพระเจ้าลูกเธอเสด็จเข้าเรียนภาษาอังกฤษในเวทาวัง จึงทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้อยู่ในสถานทูตสยามกรุงลอนดอนอีกตำแหน่งหนึ่ง ได้ออ
เขาโอกาสอันออกไปอยู่ในประเทศยุโรปนั้นด้วยดี เรียนภาษาอังกฤษในเวทาวัง ๗ ปี
ที่ได้รับราชการอยู่นั้นด้วยความเพียรและทุนของตนเอง มีความรู้กว้างขวาง ทั้งเป็นผู้
ได้เข้าตามเสด็จพระเจ้าองค์ยาเธอ กรมหลวงเทเวศวงศ์โรประการ แลพระเจ้าองค์ยาเธอ
กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ซึ่งเสด็จไปยังราชสำนักต่าง ๆ ในประเทศยุโรปแต่อเมริกา
ในชั้นที่ทรงที่สุดได้เป็นเสนาธิการ แลทำการแทนราชทูตสยามในประเทศอังกฤษชั่วคราว
ครั้นเมื่อกลับเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร ได้เริ่มเข้ารับราชการเป็นเสนาธิการเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย แล้วไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดการเมืองสงขลาแลเมืองพัทลุง ซึ่ง
ภายหลังรวมเป็นมณฑลนครศรีธรรมราช แล้วแต่ขยายออกไปถึงเมืองมลายู ๗ เมือง
ได้เริ่มคนตั้งการปกครองมณฑลด้วยความสามารถเป็นอย่างยิ่ง ว่างแบบอย่างการ
ปกครองการสรรพากรแต่ตั้ง เริ่มตั้งการยุติธรรม วางระเบียบแบบอย่างก่อนที่จะตั้ง
ยังกระทรวง ส่วนการโยธาในกระทรวงนั้นก็ได้ซุกคตองแลทำทาง เป็นที่นิยมไป
มาทางบกทางเรือเป็นอย่างยิ่ง ส่วนการปกครองเมืองมลายูซึ่งเป็นกรยากด้วยเกี่ยว
แก่ศาสนา ก็ได้จัดอำนวยการตาม โดมตาม ให้เป็นการดำริ้จตั้งเป็นแบบอย่างเรียบร้อย
ได้ ส่วนการในระหว่างที่รับราชการนั้นก็มีหลายคราว คือไปประเทศอินเดียแลยวา
แต่ไปรักษาราชการแต่ทำสัญญาเมืองกตมดิน อันเป็นขอราชการสำคัญที่ต้องใช้ดี
บัญชาเป็นอย่างยิ่ง ได้รับราชการในมณฑลนอกกรุงเป็นเวลาดัง ๑๐ ปี มีความรู้
แลชำนาญกิจข้างขวางในทางปกครองพระราชอาณาเขต ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๕
จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เข้ามารับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธา
ธิการ ได้เริ่มจัดการในกระทรวงนั้น ทั้งเป็นผู้ได้รับสนองพระเดชพระคุณการส่วน

ภาคที่ ๒

ตอนที่ ๕

สมัยรัชกาลที่ ๒

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวชนเสวยราชสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓
 เสด็จขึ้นครองราชย์สืบมาอย่างเชลยศึกสมมติแล้ว แต่สำหรับตำแหน่งราชการได้บรรลุนิติ
 ถึงขีดสูงสุด คือตำแหน่งเสนาบดีต่าง ๆ การงานซึ่งท่านทำในระหว่างสมัยนั้น แสดงให้
 เห็นว่าท่านได้รับความรู้จากความรู้ความชำนาญอันประกอบด้วยความดีความชอบอัน
 นิสัยดีส่วนตัวของท่านและความประพฤติต่อผู้อื่นผู้รอบรู้ที่เกี่ยวกับท่านทั่วไป ก็แสดงให้
 เห็นว่าเป็นผลแห่งความชำนาญอันประกอบด้วยความดีความชอบอันดีมาแต่ก่อนแล้ว ยิ่งท่านเจริญ
 ขึ้นด้วยอายุได้และด้วยตาเกษียณชราแล้ว ท่านยังแสดงอุปนิสัยดีอันอ่อนโยนและกอบคองยิ่งขึ้น
 โดยลำดับ

ในตอนที่แต่งมาความประจักษ์ว่า ภายใต้อายุ ๕ ปี ที่ดำรงตำแหน่งเสนาบดี
 กระทรวงโยธาธิการและกระทรวงนครบาลนั้น ท่านได้ทำตัวให้เป็นที่ยอมรับของพระราชกฤษฎีกา
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างรวดเร็ว จนทรงดำแดงพระมหากรุณาธิคุณอุปการะ
 เป็นการส่วนตัว เช่นพระราชทานบ้านศาลาแดงให้อยู่ เจ็บไข้ก็เสด็จพระราชดำเนิน

หมายเหตุ ประวัติภาค ๓ และภาค ๒ แต่งในระยะเวลาเดียวกันผู้ทรงพระนิพนธ์
 ภาค ๓ ทรงท้อใจมาก ส่วนตอน ๕ ตอน ๖ แห่งภาคหลังนี้แต่งในกรุงเทพฯ ไม่
 โอกาสจะรอดได้ว่าภาค ๓ จะทรงอย่างไรเพราะงานเมรุกระชั้นอยู่แล้ว เหตุฉะนั้นความ
 บางตอนอาจกล่าวกันบ้าง

รัฐประศาสน์นโยบายให้ แต่ไม่ได้จะได้ทรงควบคุมกดขี่เหมือนอย่างในรัชกาลที่แถมมา
 ส่วนเจ้าพระยามรราชนันทน์ เมื่อลักษณะการเปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวดังนั้น กษัตริย์
 ๑๖ ทรงพระเดชพระคุณให้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่อมา ยังได้ทรงใช้มากขึ้น กษัตริย์
 ทรงพระเมตตา ๑๖ โดยลำดับจนกระทั่งโปรดเกล้าฯ ให้ยกกระทรวงมหาดไทยอันเป็น
 กระทรวงใหญ่ที่สุดกระทรวงหนึ่งมาสมทบไว้ในความรับผิดชอบของท่าน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕
 ความสัมพันธ์ในระหว่างเจ้าพระยามรราชกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ พอ
 จะแยกออกกล่าวได้เป็น ๓ ส่วน คือ

๑. ทรงชุบเลี้ยงเป็นฉันทนุรักษ์และฉันทน์เจ้าในราชสกุล
๒. ทรงยกย่องฉันทน์ปราชญ์และอาจารย์
๓. ทรงใช้สอยและยกย่องฉันทน์เสนาบดีและมุขมนตรี

จะได้พิจารณาหลักฐานจากเอกสารต่าง ๆ มาประกอบให้เห็นอาการทั้ง ๓ อย่าง
 ดังได้กล่าวมาแล้ว โดยลำดับ

ในฉันทนุรักษ์และฉันทน์ จะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทรงปรับทุกข์
 สู้เนื่อง ๆ ทรงมายังเจ้าพระยามรราชตลอดจนกระทั่งทรงฝากฝังข้าไทยส่วนพระองค์ซึ่ง
 ทรงเป็นห้องฉันทน์ เมื่อฉันทน์พระองค์ลงไปแล้วอาจได้รับความลำบากอดอยากขัดสนเป็นต้น
 ในเวลาทรงทำพระราชพิธีนักษัตรครั้งใดโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามรราชเข้าไปลงนาม
 เป็นพยาน และเป็นผู้กราบบังคมทูลสอบถามตามธรรมเนียมการทำนักษัตร นอกจาก
 ฉันทน์ยังได้พระราชทานพระมหากรุณาให้คงเครื่องเสวยรับเสด็จที่บ้านเนื่อง ๆ เวลาเสด็จ
 ประพาสบางครั้งโปรดให้ไปตามเสด็จ เมื่อพระราชทานตราวิสุทธิบัตรเป็นบำเหน็จ
 ความชอบส่วนพระองค์ ก็ได้ทรงวางคำยกย่องความดีความชอบด้วยพระองค์เองว่า
 “ได้ปฏิบัติ (พระองค์) เช่นพยาบาลในเวลาประชวรเป็นต้น (เวลาประทับอยู่ที่
 ประเทศอังกฤษ) นับว่าเป็นที่ทรงคุ้นเคยอย่างสนิทสนม ดังเคยทรงพระเยาว์แล้ว
 และต่อมาจะได้ฉันทน์ของพระเดชพระคุณในฉันทน์พระองค์ ทั้งเมื่อก่อนเสวยราชย์และเสวย

ราชย์แล้ว” ครั้นเมื่อพระราชทานสัญญาบัตรพระราชนิพนธ์สร้อยนามพระราชทาน
ด้วยว่า “นิตยภักดีศรีสุโขปถัมภก”

ในฉันทครุณนี้ นอกจากที่ทรงยกย่องอยู่บ่อย ๆ โดยทรงเรียกเจ้าพระยาอมราชว่า
“ศรี” แล้ว ควรจะสังเกตด้วยว่าในประกาศพระราชทานตราบัตร (๒๕๖๒) ซึ่งได้
อ้างมาข้างบนนั้นแล้วนั้น ยังมีความออกชื่อหนังสือว่า “เจ้าพระยาอมราชได้รับราชการ
ถวายพระอักษรเมื่อประทับอยู่ ณ ประเทศอังกฤษ” อีกแห่งหนึ่งได้ทรงไว้ในคำนำ
พระราชนิพนธ์ “ตามใจท่าน” ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ช่วยงานทำบุญอายุ ๖๐ ปี ของ
เจ้าพระยาอมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๕ นั้นว่า “.....เรื่องตลกอนันต์ ได้สำเร็จ
เป็นภาษาไทยจนได้โดยอาศัยความพยายามของผู้เป็นศิษย์ของเจ้าพระยาอมราชถึง ๒ คน
คือข้าพเจ้าผู้แปลและประพันธ์เรื่องคนหนึ่ง กับพระเจ้าพยาเชอกรมหลวงปราจิณกตมต
ผู้ทรงช่วยประทานความเห็นในทางแปลศัพท์และ ไฉนหรือของเชกต์เมียร์ของคตมต ซึ่ง
ข้าพเจ้ารู้สึกยินดีมาก โอกาสตอบแทนบุญคุณที่เจ้าพระยาอมราชได้มาแก่ข้าพเจ้า เมื่อ
ข้าพเจ้ายังเยาว์วัยและอยู่ในประเทศห่างไกลจากเมืองบัตร์” ในสร้อยชื่อซึ่งทรงพระราช
นิพนธ์พระราชทานด้วยพระองค์เอง เมื่อตอนพระราชทานสัญญาบัตรนี้ กมอยู่ยวริศ
หนึ่งซึ่งว่า “ฉันทุมราชครูฐานะอโรปถัมภก” ในฐานะปรกษณ์ ได้ทรงยกย่องสืบมา
แต่ชื่อที่เจ้าพระยาอมราชเคยเป็นเปรียญเมื่อครั้งอุปถัมภ์ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้แต่ง
ข้าพเจ้าเป็นอุปถัมภ์เจ้าผู้ตลอดของชุดพระบาท ในเจดีย์เจ็ดชั้นบูชาพระในงานนิสาจะบูชาที่พระ
คูโบสถ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และให้เป็นราชบัณฑิตถวายนาทพระที่นั่งอัฐทิศใน
เบื้องตนแห่งพระราชพิธีบรมราชาภิเษกทั้งสองคราว นอกจากนั้นยังได้พระราชทานพัด
เปรียญคำตองยกย่องความดีในทางธรรมวินัยอีกด้วย ในหมวดคนบางที่จะควรกล่าวถึง
การที่โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาแรกนาหรือหวังที่เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการเป็น
พระราชวงศ์ จะมาทรงทำหน้าที่พระยาแรกนาไม่ได้ เพราะได้ทราบจากตัวท่านเองว่า
ผู้เป็นพระยาแรกนาต้องรักษาตั้งแต่ทำการบูชาพระโดยละเอียดคือถือเป็นพิเศษ ได้โปรด
เกล้าฯ ให้ท่านทำหน้าที่นี้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๕๕ จนถึง ๒๕๖๕

ในด้านทรงใช้และยกย่องฉันเสนาบดี และมอมนครนอຍข้างจะเป็นเรื่องยาว
 ดึกหนอย เพราะความจริงถาจะวางอริยาศัยเจ้าพระยามวิราชแสด แทจรงเจ้าพระยา-
 ยมราชมีไต่มน้อยเป็นปราชญ์หรือกวีหรือนกประพนธ์ แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง หากเป็นผู้
 วิจิตรเอาชนะแก่การ, วิจิตรใช้วิชาชนะแก่ความชั่วร้ายของผู้อื่นด้วยความดี แมแต่ตั้งตนเอง
 ถานกษณะอย่างดั่งบรรณจนไม่รู้จักเดียงสาคด้วยความ โกรธ ดั่งที่เหมาแแทนดัยถานที่สัดคคือ
 การทำราชการ การบังคับบัญชาคน ไม่ดั่งโคทจะทาให้ถานเพ็ดเพ็ดนยงไปกว่การ
 ทำราชการ และดูเหมอนจะไม่รู้จักเห็นจเห็นอยดัยด้วย ผู้ที่ไม่เคยร่วมราชการกับถาน
 แต่คนเคยกับถานในด้นคว ได้เคยดั่งเกิดความเมื่อถานกลับจากทำงานถึงบ้านแสดใจก็ยัง
 หมกมุ่นอยู่ในชอราชการ ถาจะคุยกับถานเรื่องใด ๆ ก็ดูไม่จับใจเท่าเรื่องราชการในด้น
 ทรงยกย่องสัดบัญชาของถานเพื่อจะรวมความ ให้ด้น จิงขอแสดคงด้วยหลักฐาน
 พระราชหัตถเสชาพระราชทานนามสัดกุดดิงคือไปน

พิเคราะห์ราชการของถานในด้นมรัชกาลที่ ๖ นั้นเห็นจะแยกได้เป็น ๒ ตอนคือ
 ตอนเป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๓ ตอนทรงกรมกระทรวงนครบาลกับมหาดไทย ถาน
 ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๓ ในตอนต้นนั้นจ่าจะต้องยอนไปกล่าวถง
 ความเบองหงงเจกหนอย คือถานเองเคยเจอาว่า พระบาทด้มเดจพระพุทชเจ้าหลวงได้ทรง
 พระราชปรารภกับถานว่า การที่ไปรตเกศา ๆ ให้เป็นเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้นโดย
 มพระราชประสงค์จะให้จัดการทเป็นชนใหญ่ ๒-๓ อย่าง ซึ่งยังไม่ได้ทาหรือทาแสดยังไม่
 สู้จะดำเรจทเดยงคือการกำหนดให้ประชาชนนมเวตาเข้ารับราชการทหาว ๓ การจคระเบียบ
 ที่ประชาชนจะออกเงินออกหนุนราชการเป็นรายดง ๓ การประปาสาสำหรับพระนคร ๓ ด้อง
 อย่างข้างคณนนได้ดำเรจไปแสดในรัชกาลที่ ๕ แต่การประปายังค้างอยู่ ปัญหาเรื่องการ
 ประปานเป็นปัญหาสำคัญ เพราะเวตาหนมโรคระบาด เช่นอหิวาตกโรคเกิดชนเป็น
 คราว ๆ ในเวตาหนามาแดงนาในแม่น้ำเคิมหรือกรวย เมอมโรคระบาดตูกตามชนครงได้
 กัยอมเดยงชวคประชาชนแสดเดยงความไววางใจแห่งนานาประเทศบริวาราคคคคือ ดิงจะ
 เห็นได้จากฉทพอกฝรั่ง ในสหรัฐมตายชอบกต่างทบทมว่า ถาใครจะมาเทียบกรุงเทพฯ

ไทย แม้ว่าบริษัทไทยโดยมากจะตั้งไม่ใคร่คิดในเจตนาหนักดี แต่บริษัทป็นซิเมนต์ไทย
เห็นว่าการค้าเร็วเรียบร้อยตลอดมา ในชนบททำป็นซิเมนต์ชนได้จนกระทั่ง ๕๐๐ ถึง ได้
ขยายการทำงานจนชนบททำป็นได้จนถึง ๑๒๐๐ ถึง และสามารถแบ่งกำไรงามแก่ผู้ถือหุ้น

ในระยะแรกแห่งรัชกาลที่ ๖ เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มตั้งกอง
เสนาบ้าน ทานักได้อาษาสมัครเข้าเป็นพลเสนาบ้านอยู่ในกองหลวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระ-
มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบังคับการด้วยพระองค์เอง ครั้นเมื่อขยายการเสนาบ้านออกไป
ใหม่เสนาบ้านรักษาคนแดน คือพลเรือนที่มิใช่กรบอาสาทำหน้าทบทของกองทัพตามแบบ
Territorial Army ของอังกฤษระหว่างมหาสงครามนั้น ท่านได้เป็นผู้บัญชาการกอง
เสนาบ้านรักษาคนแดนกรุงเทพฯ ซึ่งจัดเป็นกองพลใหญ่ เป็นตำแหน่งซึ่งได้รับคำยกย่องจา
"ยากมาก เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทบวงกรมมากหลาย" (คัดจากคำ
ปรึกษาความชอบตามพระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีศักดิ์ รามาธิบดี
พ.ศ. ๒๔๖๐) ในหน้าที่ท่านได้โดยเสด็จไปฝึกซ้อมกลางสนามในเขตระหว่างนครปฐม
กับราชบุรี ในหน้าที่แม่ทัพต่อสู้กับพระองค์หลายครั้ง ได้เป็นราชองครักษ์พิเศษ จน
กระทั่งในที่สุดทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานยศให้เป็นนายพลเสนาบ้าน
บ้านเห็นใจ ในเวลาเดียวกันนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกองเสนาบ้านทั่วพระราชอาณาเขต
และให้เจ้าพระยามรราชเป็นเสนาบ้านจตุการผู้ดูแลกรุงเทพพระมหานครตลอดมาจนท่าน
พ้นจากหน้าที่ราชการ

ครั้นพุทธศักราช ๒๔๖๐ โดยที่รูปการณ์ในมหาสงครามเปลี่ยนแปลงไป คือ
การรบไม่ได้จากค้อยู่ในระหว่างนครกับเท่านั้น เวลาคานาเยอร์มันออกท้าวรายแกลเรือ
ค้าขายเนื่องๆ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรึกษาเสนาบ้านคิดสังภาพินชอบ
พร้อมกัน ในการที่จะเข้าร่วมสงครามกับฝ่ายสัมพันธมิตรเพื่อคานการกระทำของฝ่าย
เยอรมันดังใดกล่าวมาแล้ว หน้าที่กระเตรียมตบอยู่ระหว่างทหารตำรวจและผู้ปกครอง
กองทัพเป็นอันมาก เจ้าพระยามรราชเกี่ยวข้องด้วยหน้าที่รักษาความสงบในพระนครตลอดจน
การจับกุมชนชาติที่เวลานั้นเป็นศัตรู ต้องกำกับงานของตนลงไปอยู่ที่กระทรวงนครบาล
ตลอดคืน ในคืนก่อนที่จะประกาศสงครามเมื่อรุ่งขึ้นก็การดำเนินดำเนินไปแล้ว เสนา-

กิจการทหารบก (สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ) ซึ่ง
 เล็ดลงมาประทับอยู่ด้วยตลอดคืนนั้นออกพระโอษฐ์ว่า "ฉันเป็นห้องเจ้าคุณมาก เพราะ
 งานใหญ่และใหม่ไม่เคยเคยว่าจะเรียบร้อยถึงเพียงนี้ เมื่อสงครามถึงที่สุด ได้ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานฐานันดรมหาโยธิน แห่งเครื่องราชอิสริยาภรณ์
 อเนกศักดิ์รามารับคิดเป็นเครื่องแต่งตั้งความชอบ ปราบรักษาประชาความชอบดังนี้

"ขณะที่ปรึกษาประชุมกันตามความในพระราชบัญญัติมาตรา ๒๐ เห็นพร้อมกัน
 ว่า มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาอมราชซึ่งในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ได้
 อำนวยการเรื่องเกณฑ์พลเมืองในกรุงเทพมหานครเข้ารับราชการ ตามพระราชบัญญัติ
 ลักษณะเกณฑ์ทหาร แต่เริ่มใช้พระราชบัญญัติในเขตคนมาจนบัดนั้นนับว่าเป็นราชการ
 ซึ่งยากยิ่งกว่าในเขตอื่น ๆ เพราะมีคนจำต้องนอนมาก ในทางเดี๋ยวกได้รับราชการ
 ในตำแหน่งผู้บัญชาการกองเสนาวิชาดินแดนกรุงเทพฯ แต่คนมาอันเป็นตำแหน่งยากมาก
 เพราะต้องบังคับบุคคลต่างกระทรวงทบวงกรมมากหลาย นับว่ามีความชอบความ
 พระราชบัญญัติเครื่องราชอิสริยาภรณ์อเนกศักดิ์รามารับคิด มาตรา ๑๖ ตอนท้ายนั้น

"อันเนื่องในการประกาศสงครามเยอรมันแลเอาต์เรียชองการ ได้เป็น
 ผู้อำนวยการจับคนชนชาติศัตรู ทวงรักษาความสงบเรียบร้อยในพระนคร การอันหนัก
 สำเร็จเรียบร้อยคียง นับว่ามีความชอบความพระราชบัญญัติมาตรา ๑๕ ตอนท้ายหมาย
 อักษร จ. จึงเห็นว่าสมควรได้รับพระราชทานฐานันดรชั้นมหาโยธิน"

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ เกิดอุทกภัยทั้งในประเทศสยาม และประเทศอื่นโดยคนฝรั่งเศส
 ประเทศพม่า ซึ่งเป็นแหล่งเข้าใหญ่ที่สุดในโลกทั้งสามประเทศ เป็นเหตุที่จะพองจืดควา
 รามจรจรอดข้าว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการกำกับตรวจตราการควา
 ขาวจนคนละหนง เพื่อผ่อนผันให้เกิดทุพภิกขภัย แต่ให้โอกาสให้ได้ผ่อนขยายบ้างตาม
 กำถึงและจำจนพอมให้การค้าขายต้องหยุดซงกเดียว ได้โปรดเกล้าฯ ให้
 เจ้าพระยาอมราชเข้าร่วมอยู่ในคณะนั้นด้วย ท่านได้เป็นกรรมการที่ "เป็นราชการ"
 ยิงผู้หนึ่งในคณะนั้น ในที่สุดดำมารับต้องกันทุพภิกขภัยให้เกิดจนได้

ก่อนที่จะผ่านไปผู้ยศที่ตั้งแห่งรัชกาลที่ ๖ คือคือนทวกรมกระทรงมหาดไทยนั้น
 จะต้องกล่าวเค็มคดียว่า ในระหว่างยุคแรกนั้นใต้ทรงพระราชดำริตั้งยศผู้คุมฝ่ายพลเรือน
 ชั้นนอกชั้นหนึ่ง เรียกว่า "มหาดำมาศนายท" ให้เทียบเท่าจอมพลทหาร และได้โปรด
 เลขาฯ ให้เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
 เทเวธจวโรปการ) และเสนาบดีกระทรวงนครบาลรับพระราชทานยศชั้นนี้ ตั้งแต่นั้น
 มากมิได้พระราชทานยศชั้นแก่ผู้ใดอีก

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ เจ้าพระยาสุรเสวกผู้ศึกษาธิการมณฑลพายัพมณฑล
 ออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระราชดำริว่า แต่ก่อนนั้นการ
 ปกครองท้องที่แยกย้ายกันอยู่เป็นหลายกระทรวง คือพระนครอยู่ในหน้าท่นครบาล หัว
 เมืองอยู่ในกตาทโหมมหาดไทยและกรมท่า ครั้น พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้รวมหน้าท่นครบาล
 หัวเมืองมาขึ้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทยแต่แห่งเดียว บัดนั้นราชการได้ดำเนินมาถึงขีด
 ขันอันสมควรที่จะรวมหน้าท่นครบาลปกครองท้องที่ไว้แห่งเดียวได้แล้ว ทรงเห็นว่าเจ้าพระยา
 ยมราช "เป็นผู้ชำนาญในการปกครองท้องที่มานานแล้วทั้งในกรุงและหัวเมือง และอยู่
 ในฐานะแห่งมุขมนตรีเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอันมาก สมควรจะได้รับพระราชภาระ
 ตามโครงการณที่ตั้งขึ้นใหม่นี้" (คัดจากประกาศตั้งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
 วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๕) จึงโปรดให้เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยตามรูปใหม่
 นี้ ในหน้าท่นครบาลจะลดชั้นลงหนึ่งถึงสองชั้นงานปกครองท้องที่ ใคร ๆ ก็ยอม
 ทราบอยู่แล้วว่ากระทรวงมหาดไทยท่จัดขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ เพื่อให้เขารับงานสมัย
 ใหม่ นั้น ปลัดหน้าท่นครบาลไปไว้ด้วยธรรมเนียม แต่รวมการปกครองท้องที่หัวเมืองทั้งหมด
 เข้ามาได้ และมีกรมอัยการ (หัวเมือง) กรมป่าไม้ กรมสรรพากรนอก เป็นกรมชน
 ใหญ่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นตามระยะเวลาตอนนั้นบาง จัดขึ้นแต่เดิมบาง ผู้ทรงริเริ่มจัดการท่งนั้นคือ
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความนิยมแห่งประชาชนหรือ
 ข้าราชการท่ง ๆ ไป ตั้งแต่นั้นมาจนถึงรัชกาลที่ ๖ มีอยู่ว่าเป็นกระทรวงท่กล่าวหน้าและ

บริบูรณ์ด้วยสัมมรรคาภาพเป็นอย่างเยี่ยม เพราะมีพระหัตถ์เสนาบดีพระองค์หนึ่งเป็นชื่อใหญ่ และด้วยเหตุตนเองงานที่เริ่มขึ้นใหม่หลายอย่างจึงมักเกิดขึ้นโดยอาศัยพระองค์ท่าน ยิ่ง เวลาต้องไปงานที่หนักของชนทุกทชนกระทรวงนั้นขยายตัวใหญ่กว่ากระทรวงใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อเต็มเต็งกรมพระยาดำรงราชานุภาพประชวร และกราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพยายามที่จะผ่อนผันโอนงานที่พอจะโอนได้ไปไว้กระทรวงอื่นเสียบ้าง เพราะผู้ที่จะมีความออกส่าหระด้วยมีสติปัญญาดีช่วยให้เท่าเทียมกับเต็มเต็งกรมพระยาดำรงราชานุภาพหนักหายากอยู่ ทั้งคือนั้นงานใหม่เกิดขึ้นเป็นงานใหญ่ คืองานกรมข้าราชการชั้น เหตุฉะนั้นจึงได้โอนงานเรือนจำและตำรวจไปไว้ในนครบาล (ตั้งกลางมาแต่ข้างต้น) และโอนงานสรรพากรนอกไปรวมกับสรรพากรในชั้นอยู่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ โอนงานอัยการไปไว้กระทรวงยุติธรรม ครั้นต่อมาได้มีอุปสรรคเกิดขึ้นบางอย่างในทางดำเนินงานระหว่างกรมใหญ่ต่าง ๆ ซึ่งยังก้าวถากกันอยู่บ้าง เช่น แผนกอัยการเมื่อไปเสียจากตั้งคดีปกครองท้องที่ ทำให้ความร่วมมือมือในระหว่างสองหนาทนั้นอ่อนลง ในโอกาสที่ทรงมหนาทปกครองออกครึ่งหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๔๖๕ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้โอนหน้าทอัยการมาไว้ในกระทรวงมหาดไทยใหม่ แต่ยกกรมราชทัณฑ์จากกระทรวงนครบาล ไปชั้นอยู่ในกระทรวงยุติธรรมเพื่อแบ่งปันภาระแก่กัน

เมื่อเจ้าพระยามรราชเข่าเป็นเสนาบดีมหาดไทยตามรูปใหม่แล้ว ได้ตั้งใจจัดการอย่างเข้มแข็ง เป็นที่สังเกตว่าการทำงานเดินคดองแคล้วคลอนมาใหม่จนมั่งคั่ง (หนังสือพิมพ์) เรียกท่านว่า "The New Broom" (ไม้กวาดอันใหม่ซึ่งจะล้างกิจการต่าง ๆ) ในตอนนั้นได้ออกกฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม อัยการ อัยการ อัยการ บางกฎน่าจะขมมากต่างในทันที แต่ตั้งอนุสนธิแห่งประวัติการปกครองท้องที่ คือ:-

- ๓) ข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ ซึ่งกำหนดหน้าที่อำนาจและความรับผิดชอบของเจ้าหน้าทปกครองท้องที่ตามลำดับชั้น น่าจะอธิบายลงใน

๕๖ ๖๖๗/๒๕๖๕

ระยะนี้ด้วยว่า การกำหนดหน้าที่ อำนาจ และความรับผิดชอบนั้น เต็มมากเคยมี โดย

พระราชบัญญัติปกครองท้องถิ่น ร.ศ. ๓๓๖ เป็นต้น แต่เทศา, เจ้าเมือง, และนายอำเภอ
 มิได้ทำงานเฉพาะแ่้งงานของกระทรวงมหาดไทยอย่างเดียว หากต้องทำงาน "ฝาก"
 จากกระทรวงอื่นอีกด้วย เพื่อจะอาศัยใช้อำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่น เช่น ในการภาษีอากร
 ก็ต้องใช้อำนาจผู้ปกครองท้องถิ่นบางอย่าง ในการศึกษาท้องถิ่นใช้อำนาจที่จะเกณฑ์เด็ก
 มาเรียนเป็นคน ในเวลาต่อมาเมื่อการงานของรัฐบาลขยายตัวขึ้น งานฝากเหล่านี้ท
 วนทุกท จนกระทั่งผู้ปกครองท้องถิ่นโดยเฉพาะชนนายอำเภอ ไม่มีเวลาและกำลังจะ
 ทำให้ได้ผลดีทุกอย่างไป เหตุฉนั้นขอบังคับลักษณะปกครองหัวเมืองชั่วคราวอนึ่ง
 ต้องเกิดขึ้น และพึงสังเกตความแห่งหนึ่งซึ่งกล่าวฉ

"มาตรา ๓๖ ถ้ามีราชการแผนกอื่นซึ่งเบ้ระเบียบการประจำ หรือระเบียบ
 ใหม่ที่เส้เนาบคเจ้ากระทรวงนั้น ๆ ได้ทาคความตกลงเห็นชอบพร้อมกันกับเส้เนาบค
 กระทรวงมหาดไทยแล้ว และมอบการอย่างใดแผนกใดให้อยู่ในความบังคับบัญชาของ
 ผู้ปกครองท้องถิ่นแล้ว ก็ให้ผู้บังคับบัญชาท้องถิ่น ๆ มีอำนาจเห็นพ้องงานแผนกนั้น ๆ
 ในการที่จะให้คนให้โทษ เหมือนดังข้าราชการในแผนกปกครองคามช้ของคณ
 (พึงสังเกตว่าแต่้ไป เ้เนาบคต่างกระทรวงสั่งสมุหเทศาภิบาลเอาเองตามชอบใจอย่าง
 แต่้ก่อนไม่ได้ ต้องตกลงกับเส้เนาบคมหาดไทยก่อน)

๒) กฎระเบียบการ (ที่ ๓) ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ออกไปสืบสวนผู้ร้ายด้วยตนเอง
 ตำระแห่งกฎอนั้นมอຍฉ

"การจับผู้ร้ายนั้นจะมิถือเบ้ความชอบ เป็นแต่้เนบฉาผู้ฉนใดกระทำการจับ
 ถัดฉนแก่หน้าทเท่านั้น แต่้จะถือเบ้ความชอบคือเมื่อได้ปกครองบ้องฉนเหตุร้ายให้ช้ค
 และทรพยัดฉบคของฉาแผนฉน ในท้องถิ่นอยู่เย้เนเป็นปกติสุขพอฉมคฉ"

"แต่้จะถือ เบ้ความผิด ความบกพร่อง เมื่อการปกครอง ยังยงไม่เรียบร้อย
 เพราะปรามปราม โจ้ผู้ร้ายไม่รามคาคตาม หรือเพราะแตกความฉ้ามคค ในฉาย
 เจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องถิ่นไม่กฉมเกลยฉฉฉ ด้วยการแยงยฉฉอำนาจไม่เบ้ฉฉ
 ฉฉฉ.....ฉฉฉ"

๓) นอกจากนัยมกฏอื่น ๆ อีก ๘ กฏ ระเบียบบาทหรือตกเดือนกาชบเจ้าหนาทต่าง ๆ โดยมากเพิ่งแต่งในเรื่องปราบปรามโจรผู้ร้าย ซึ่งเวลานั้นค่อนข้างจะกำเริบ เจ้าพระยามรราชดลองค์พระเดชพระคุณเป็นที่พอพระราชหฤทัยแห่งพระมหากษัตริย์เพียงไร ก็พึงหยั่งรู้ได้ดวยบาเห็นจตลึง และก็ไม่ใครมีใครจะได้เคยรับ เช่นยศมหาอำมาตย์นายก ซึ่งได้จดจำมาแล้ว อีกบาเห็นจตลึงที่พงสังเกตกคือได้รบพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคล นพรัตน์ราชวราภรณ์ ซึ่งข้าราชการน้อยคนนักที่จะได้รับพระราชทานเคยมีอยู่แค่ (๑) สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๒ (๒) เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์พิพัฒนศักดิ์ (ฉนวน บุนนาค) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ (๓) จอมพลเจ้าพระยาบดินทรเดชาหุสิต (หม่อมราชวงศ์อรุณ ฉัตรกุล ณ อยุธยา) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ เท่านั้น แต่ท่านทั้งสามนี้ยังเป็นราชันกุตและราชสกุลผู้ที่มีคุณงามความดีเข้าช่วยทวยชนเห็นจรมแต่เจ้าพระยามรราชแต่ผู้เดียว

ลพทุทธิศิริราช ๒๔๖๑ ทรงพระราชปรารภว่า ตามราชประเพณีที่เคยมาเสนาบดีที่ได้อำนาจการดี ย่อมทรงยกย่องให้เป็นเจ้าพระยาชั้นหริญบุญ หากเป็นราชสกุลหรือราชันกุตก็พระราชทานอิสริยาภรณ์เป็นพิเศษ ครั้นทรงตั้งสถาปนาพระยศเจ้านายเจ้าพระยามรราชได้รับพระราชทานหริญบุญมาแต่รัชกาลก่อน ทรงเห็นความชอบและความจงรักภักดีเป็นที่ยง จึงมีพระบรมราชโองการให้จารึกนามใหม่ลงในอิสริยาภรณ์มีพรอานประกาศในงานเฉลิมพระชนมพรรษาเป็นพิเศษ ซึ่งผู้ที่เคยรับพระราชทานเลื่อนจากหริญบุญขึ้นมาเช่นนี้ แดก่อนก็มีได้มีพอเช่นนี้ (ความชอบที่อ้างในประกาศก็ท่านองคังไศพรรัตนามาแล้ว และปรากฏอยู่แล้วในหนังสือราชกิจจานเบกษา และพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ "เรื่องตั้งเจ้าพระยา" จึงมีได้จดมาลงไว้ในที่นี้)

ในลำดับนี้ เจ้าพระยามรราชได้ดลองค์พระเดชพระคุณในหน้าที่การกษัตริย์แห่งพระราชฐานชั้นใหญ่ ๆ และลำดับอีกหลายแห่งทั้งในกรุงและหัวเมือง ระเบียบกตาดวดแต่เพียงบางชน เช่นพระที่นั่งอนันตสมาคม ซึ่งเริ่มแต่รัชกาลที่ ๕ มาตั้งไว้ลงในรัชกาล

แล้วได้พยายามใช้ให้เป็นประโยชน์ของจนถึงได้เป็นตำแหน่งตั้งรองตัวท่านเอง เช่นพระยา
 ศรัทธมาราช (เดิม บุญยรัตพันธุ์) กรมและทนายศรัทธาอยู่ข้างคือไปเที่ยว หีบเอา
 คนที่ไม่เคยใช้มาใช้ได้เป็นผลสำเร็จออกหลายคน เช่นพระยาจำเริญยศ (ชิต คุ้มทรวร)
 ซึ่งภายหลังได้เป็นถึงเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็มี ในส่วนข้อหลัง (พรหมวิหาร)
 นั้นเจ้า เห็นจะรวมใจจดจามพูดได้สั้น ๆ ว่าน่าจะเป็นการยากที่จะหาคนที่จะบรรดาศักดิ์ให้
 งานใหญ่โต เช่นงานบัญชีการกระทรวงสำเร็จไปได้โดยดี แต่คงตั้งอยู่ในความเมตตา
 กรุณา มุทิตา อุเบกขา ดังเช่นเจ้าพระยามรราชน เซอว่าผู้ใดที่รู้จักตนพอ
 คงจะรับรองคำกล่าวอันนี้ได้ดีด้วยความเต็มใจเป็นแน่ จึงอยเมื่อชมแฉวงคองดตาม
 เรืองระศิ หากจะคิดท่านแล้วก็เห็นจะต้องความขรรระหมวดนคองขางจะมากเกินไป
 ชักหนอยในบางโอกาส แต่เมอตตงนแฉวงคองไมตมว่าแม่เซนนงานใหญ่ของทงนก็
 สำเร็จไปได้ทุกชน.

ตอนที่ ๖

สมัยรัชกาลที่ ๗

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงแต่ง

ในรัชกาลที่ ๗ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในกิจการเบื้องต้นแห่ง
พระราชภาระที่ชนเสวยราชย์และพระบรมราชาภิเษกทางอย่างทศวรรษจะยกมากลางกมเช่น
ในการประชุมพระบรมวงศ์และเสนาบดีในวตาศักตยจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้ายัยหัวเสด็จสวรรคตลงนั้น เมื่อที่ประชุมรับทราบพระราชประสงค์ในรัชกาลที่ ๖
ที่จะให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงสวัสดิวัดนวิมลราชกุมารี ทรงรับราช
สมบัติสืบราชสันตติวงศ์แล้ว เจ้าพระยายมราชได้เป็นผู้นำข้าราชการลงจากเกาทั
นงประชุมคุกเขากบพนทถวายบังคม ๓ ครั้งเป็นการรับรองพระราชประสงค์ก่อนนั้นในนาม
ของข้าราชการและประชาชน นอกจากนั้นยังมีหน้าที่ถวายนาในนามของประชาชน
ที่คือครู ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกฐาน เป็นราชบัณฑิตเช่นเดียวกันกับที่ได้เคยฉลอง
พระเดชพระคุณมาแล้วในรัชกาลสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช

ครั้นต่อมาไม่ช้า (วันที่ ๓๑ มีนาคม ๒๔๖๘) ท่านได้ปรากฏอายุถึงชราทศรา
ตง ขอพระราชทานกราบบังคมทูลออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รวม
เวลาทรงราชการได้ถึง ๔๓ ปี ใน ๔๓ ปีนั้นท่านรับราชการในตำแหน่งครูและอาจารย์เจ้า
นายและตำแหน่งผู้ช่วยและเลขานุการสำนักงานทุกสมัยมากรุงรัตนโกสินทร์ ๓๑ ปี ในตำแหน่ง
เลขานุการกระทรวงมหาดไทยตลอดจนถึงข้าหลวงเทศาภิบาล ๓๒ ปี ตำแหน่งเสนาบดี
๒๐ ปี เป็นอันว่าสั่งงานมากแห่งเวลาราชการของท่านเป็นอยู่ในตำแหน่งเสนาบดี มีน้อย
ท่านจะได้รับราชการในตำแหน่งเสนาบดีนานถึงเพียงนี้ และแม้ว่าท่านจะได้อยู่ในจำพวก

เด็นายที่ดำมารถคดี แต่กจจะชนมา ได้ตงเพียงนกคองรบราชการมาแสดตง ๒๓ ปี
เขายอยู่ในชายทรงพิจารณาตอกเพนขยงตะเยยค เพราะในกาดกรงนบนนการยาก
นกหนาท ไคร ๆ จะชนมาตงตำแหน่งเด็นายค้เจ้ากทรทวงได้ ในเร็วฉน

เมื่อออกจากราช การแล้งกยง ได้พระรชทานพระบรม ราชานุญาต ให้เป็นผถวย
พระพรขยในเจดจเจดิมพระชนมพรชษาแทนชาราชการแตะประชาชนค้อมาจนเล็กพชนน
หนาทนเจ้าพระยยามราช ไครบทำสับค้อจากเจ้าพระยาราถ์กรวงค้ตงแต่ พ.ศ. ๒๔๕๔
มาจน พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเจดจ ๒๓ ปี

อนงเมือ พ.ศ. ๒๔๗๐ ได้โปรดเกล้า ๆ ให้แก้ไชระเบียบการแห่งองคมนตรี
สภาโดยคดเลือกองคมนตรีชนคณะหนึ่งมจำนวน ๕๐ ทาน ทรงเลือกสรวทงชาราชการ
ประจําการแตะนอกตำแหน่ง อค ทงของคมนตรีชมคความ เชี่ยวชาญในอาชีพอน จากการทำ
ราชการควย โหมหนาทออกคความเห็นในกการบ้านเมือง แตะส้นองพระราชปจจดา
ทพระรชทานตงไปเนอง ๆ ทกยวดควยกการบ้านเมืองแตะทุกขส้ชของประชาชน เป็น
การทคตองผถกให้คําเนนการคความพระราชประส้งค้ทจะตงระบอบการปกคอง โดยรัฐ-
ธรรมณูชนในภายหนา กิจคําคณยอนทงชงกรรมกานนได้ทา กคตจรงพิจารณา
แตะแก้ไซ ส่นหนึ่งแห่งร่าง ประมวตกฎหมาย แพ่งแตะพาณชย ทเจ้าหนาทวาง ทุดเกล้า ๆ
ถจยชนไป เจ้าพระยยามราชได้เป็นผถหนึ่งชงทรงเลือกสรว ให้เป็นส้มาชกแห่งสภา
กรรมการองคมนตรี ได้คตองพระเศษพระคณยอยู่คตคเจดจจนกระทงมการเปลยน
แปงการปกคองแตะส้ภานนถกยบไป

อนงในระหวางรัชกาลท ๖ เจ้าพระยยามราชได้ส้มควีเป็นส้มาชกคคคคคค
แห่งส้ภากาชาดสยาม . ชงได้โปรดเกล้า ๆ ให้จ้คระเบียบเปลยนแปงใหม่ ได้ม
ส่นชวยเหลอช้ภานนควยกาส่งแรง โดยรับเป็นกรรมการแห่งส้ภานนทลายปี แตะ
ควยกาส่งทรพย คคได้ยรจากเงิน ๒,๓๐๐ บาทจวมกับทานผถยงคตบส้ร่างประค
เขายอกแตะร้หน้าโรงพยาบาลจุพาตงกรณ ค้อมาใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้รจวมกน

บริจจาคเงินอีก ๓๐,๐๐๐ บาทยกที่ถวายสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ โดยเสด็จพระราชกุศลสร้างสถานเสาวภา ครั้นอายุครบ ๖๐ ปีใน พ.ศ. ๒๔๖๕ ได้บริจจาคเงินอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก ๘๐,๐๐๐ บาทสร้างตึกชั้นเดียวขนาดใหญ่ขึ้น ๒ หลังให้แก่โรงพยาบาลตลิ่งชันซึ่งมาเสร็จในระยะเวลาที่กล่าวถึงก่ตั้งอยู่ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงเปิดตึกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ และพระราชทานนามว่า “โรงพยาบาลของเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)” ตึกนี้ใช้สำหรับเป็นที่พกรักษาคนป่วยเป็นโรคมะเร็งและโรคสัตว์และสำหรับคนคลอดบุตร โดยเหตุที่คนแปลกการตั้งกล่าวมาแล้ว ถ้าภาษาชาติได้ลงมาให้เหรียญภาษาชาติสมนาคุณชนก ๓ เพื่อเชิดชูเกียรติยศท่านไว้ด้วย

ใน พ.ศ. ๒๔๖๘ นั้น โรงพยาบาลที่ท่านบริจจาคเงินสร้างอีก ๕๐,๐๐๐ บาทที่เมืองสุพรรณบุรีก็เสร็จตั้งเหมือนกัน ได้เปิดใช้และขนานนามว่า “โรงพยาบาลเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)”

หลังจากที่ได้พระราชทานรัฐธรรมนุญใน พ.ศ. ๒๔๗๕ เจ้าพระยายมราชได้ฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่พิเศษบ้าง เช่นเป็นกรรมการข้าราชการพลเรือน และกรรมการกฤษฎีกาในสำนักนายกรัฐมนตรี

เจ้าพระยายมราชเป็นบุคคลที่ไม่สามารถจะอยู่เฉย ๆ ได้โดยไม่ทำการสิ่งหนึ่งสิ่งใด เหตุนี้ในระหว่างที่ว่างราชการตอนนั้น จึงปรากฏว่าท่านมีได้ยุ่งว้าง ๆ ก็มากน้อย ชุรุที่ท่านพอใจดีจากทำราชการมาเห็นจะเป็นการก่อสร้าง ระวังนทานก็โตมโหฬารควบคุมการร่างคำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอภินทรปิลาภ ในทศวันนอกเหนือพระราชวังดุสิต ควรจะกล่าวความแซก ในหนังสือทศวันนอกนี้ว่า แครชกาต ๕ มาแล้ว ดูเหมือนจะได้ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยายมราชเป็นธุระช่วยเสด็จกิจการผลประโยชน์ของเจ้าจอมมารดาแต่ ในเวลาต่อมาท่านได้เป็นธุระวงเค้นในกิจการทงปวงของท่านเจ้าจอมมารดาผูกกับพระธิดาทองต้องพระองค์ ในเมื่อท่าน

ว่างราชการลงตอนหนึ่งประจวบเวลาที่เจ้าจอมมารดาแก้วบวชถึงอดีตบุญกรรมลง
 พระยายมราชจึงได้ ไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เคารพพระคุณจึง เห็นในการ รักษาพยาบาล ตลอด จนช่วย
 เจ้าภาพทำศพทานแก้คืนจนถึงเวลาพระราชทานเพลิงแถมงานอุทิศในที่สุด แล้วยังได้
 วิชาคุณแต่พระบูรพาทิศของเจ้านายพระชิตาทอง ต่อพระองค์ทุก ถัดกันเป็นกรม ทศพร
 เองเคยพูดด้วยความภูมิใจว่า ได้สนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 ผู้เป็นพระบรมชนกนาถแท้จริงจนชอว่า พระราชโอรสชิตาในรัชกาลที่ ๕ แล้ง
 เจ้าพระยายมราชเป็นย่นตจจะรับพระภาระทรง ใช้อ้อยทุกถนัดถียน ด้วยความกตัญญู
 กตเวทิตามอยุ่แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น แต่ทว่าทวนไคร่ด้วยความภักดี
 เป็นพิเศษนั้น กตอพระองค์ทศพรทรงเป็นศิษย์ (กรมพระจันทบุรี ๑, กรมหลวง
 ราชบุรี ๑, กรมหลวงปราจิณ ๑, กรมหลวงนครชัยศรี ๑ กับพระบาทสมเด็จพระ
 มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) และความดีนิตถ่มอนนั้นได้ช่วย ให้ราชการของท่านสะดุดงจน
 มากเหมือนกัน เพราะท่านได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีร่วมคณะกับเจ้านายผู้ทรงเป็นศิษย์
 นั้นทุกพระองค์ อนึ่งใน พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านผู้หญิงดลกับบวชไปกตบมาจนถึง
 อนิจกรรมลง ท่านก็ได้มีเวลารักษาพยาบาลและทำศพจนตลอด

กิจการของท่านออกอย่างหนึ่ง ในระหว่งนั้น คือเรื่อง โรงเรียนเบญจมราชูทิศ
 โรงเรียนนี้ในชั้นเดิมได้มีพระราชเสาวนีย์ในสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ให้ท่าน
 ช่วย ในการจัด ตั้งขึ้นด้วยทุนของท่าน ผู้หญิงดลกับเบเน ทิวหนาเรื่อยไรมา ได้ในคราวที่ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จสวรรคต ได้จัดเป็น โรงเรียนสำหรับเลี้ยงเด็กหญิง
 อนุบาล และท่านผู้หญิงดลก็ได้เป็นผู้ดำเนินการ เด็กในโรงเรียนนี้ได้รับการศึกษา
 ทั้งสามปีตามบัญชีต่าง ๆ พอควรแก่เกิดศะภาพ เด็กเรียนสำเร็จออกจาก โรงเรียน
 มาแล้วหลายชุดโดยดำทับการ ใช้จ่ายได้อาศัยดอกเบยของทุนนั้น ซึ่งเจ้าพระยายมราช
 ช่วยมอบหมายให้ข้าราชการผู้ใหญ่บางนาย เช่นนายพลตำรวจตรีพระยาอชิกรณ
 ประกาศควบคุมหาผลประโยชน์ และบางทงก็มีบุญบริจาคเพิ่มเติมบ้าง ครั้นท่าน

ผู้หญิงตบถึงอนิจกรรม งานบังคับบัญชาโรงเรียนจึงตกอยู่ในความรับผิดชอบของ
เจ้าพระยามหาไชยและได้ดำเนินสืบมาโดยดี จนถึงเวลาตบเที๋บลาตบครกกรุงเทพฯ
ซึ่งจึงได้มอบให้รับไปดูแลตามหน้าที่

เป็นความเห็นของคนโดยมากว่า นอกจากมัสักปัญหาเฉยชมแสดมแสดร่ามารถ
ดั่งกล่าวมาแล้ว เจ้าพระยามหาไชยได้เคราะหัดเบบอย่างขงทมภรรยาเป็นนารีรัตน
คือท่านผู้หญิงตบ เพราะท่านผู้หญิงตบนั้นเกิดมาในสกุลข้าราชการผู้ใหญ่สืบต่อกันมา
หลายชน ย่อมเป็นโอกาสที่จะได้รับความยอมรับมากอนแสดเบบอย่างดี ครั้นเมื่อดำ
ได้เป็นใหญ่เป็นโต มีหน้าที่ต้องปกครองคนหลายชนหลายชนิต ท่านผู้หญิงตบได้
เป็นกำลังสำคัญทางบ้านทง ในทางดูแลปกครองบ้านช่องมิให้ส่ามต้องร้อนใจหรือกังวล
ทงในทางที่จะเชื่อมความส่ามคักกับ ผู้ทอย โด บงคบบบัญชาของส่ามและประชาชนพลเมือง
ทงไป ทงในทางที่จะรบปรับทุกขส่าม ทงเป็นบงใจวางตัวส่ามแก่ฐานะทโคเป็นทานผู้หญิง
แห่งเส่นาบผู้ใหญ่คนหนึ่งด้วย เมื่อท่านผู้หญิงตบมีอายุ ๕ รอบ เจ้าพระยามหาไชย
ได้บงเพี้ยการกุศลของอายุให้ ณ วัดปทุมวนาราม และได้สร้างกุฎิกวายได้ ในวัดเป็น
ทระตัก มีผู้คนไปชวยมาก แสดทงให้เห็นความนิยมรักใคร่ ในคังทานและทานผู้หญิงของ
ทานอย่างชัดเจบ

เมอกล่าวถึงทานผู้หญิงตบแลงกนจะเสยกกล่าวตอไปอีกด้วยว่า เจ้าพระยา
มหาไชยเป็นผู้ทมความรักใคร่หอง โย ในครอบครัวและเป็นบิดาและกุศลเชฐีทคแต่ เพราะได้
รองบวมเสยกญาติไว้ในบ้านทุกชน คังแคพระยาส่ามบคภรมยพชาย ซึ่งทานประคบ
ประคองดูแลเป็นนทหนานหลังไป ส่าหรับบุตรธิดากมความกรณายิ่งนัก ซ้าพเจ้าได้
กล่าวมาแลงวงพรหมจหารธรรมของทาน แสดอยากจะยกความนบในทนอกเอบทุกชอ
แสดยังเคยไปตงหสถานด้วยซ้า เช่นบุตรซ้าพเจ้าเองถวคนได้เจบตง แมทานจะอยู่ใน
หรือนอกราชการ ถ้าเดินไหวเบบตอมาเยี่ยมตงบ้านทุกคัง ทราบว่าหสถานทุกคณทุก

ลุกุลกเช่นเคยฉกน ข้าพเจ้าได้กล่าวมาแล้วข้างต้นถึงความสามารถของท่านที่จะกุมสติ
 ใจอยู่โดยสมบูรณ์ ในที่นี้ขอจะย้ำความหนักหน่วงว่า ในกิจการครอบครองเช่นนี้
 กับในการทำราชการ แม้เวลาจะถึงอธิษฐานกรรม หมอต้องฉวยบรรเทาทุกขเวทนา
 อันเกิดแต่ป้อคอกเด็บ เมื่อเวลาถึงความอดอดขงยมพูดได้สดุดว่า “ตึกมากหมอมมาก
 กยังไมยอมให้ตาย” แม้แต่หมอทเคยชนกับความตาย เมื่อได้ยงตงนแฉวกไม่อาจะ
 กตณนาตาไว้ได้

ตอนที่ ๗

สมัยรัชกาลที่ ๘

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอาทิตย์ทิพอาภา ทรงแต่ง

เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๗๗ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลได้เสด็จขึ้นครอง
 ราชสมบัติแล้วตามระบอบการปกครองประชาธิปไตย เมื่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังทรง
 พระเยาว์อยู่ จะทรงบริหารพระราชภาระไม่ได้ จึงได้ภาณุแทนราษฎร อาศัยอำนาจตาม
 บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ ได้ลงมติเมื่อ ณ วันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๗๗ ตั้งคณะผู้สำเร็จ
 ราชการแทนพระองค์ขึ้นคณะหนึ่ง อันมีท่านเจ้าพระยาอมราช เป็นผู้สำเร็จราชการ
 แทนพระองค์ด้วยผู้หนึ่งอันตำแหน่งหน้าที่นั้นนับว่าเป็นเกียรติยศสูงและสำคัญมาก ท่าน
 เจ้าพระยาอมราชได้ตั้งใจพยายามบริหารราชการมาด้วยความเรียบร้อยเป็นประโยชน์แก่
 ราชการทั้งในส่วนพระองค์ พระมหากษัตริย์และราชการแผ่นดินเป็นอันมาก
 ครั้นเมื่อเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ โดยที่เดิมการอภิปรายกันในที่ประชุมสภา
 ผู้แทนราษฎร อันเกี่ยวถึงเรื่องการขอขยายทัศนของพระคลังข้างที่ คณะผู้สำเร็จราชการ
 แทนพระองค์ จึงปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ถ้าสภาผู้แทนราษฎรเห็นว่าการที่ปฏิบัติไป
 เป็นที่พอใจของประชาชนก็ควรขอลาออกจากคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ครั้น
 ถึงวันที่ ๔ สิงหาคม ๒๔๘๐ สภาผู้แทนราษฎร ได้ลงมติตั้งคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
 ขึ้นใหม่ ซึ่งประกอบด้วยท่านเจ้าพระยาอมราชในขณะนั้นด้วย ท่านเจ้าพระยาอมราช
 ได้บริหารราชการสืบต่อมาจน ถึงวาระสุดท้ายที่ท่านได้ถึงอสัญกรรม ในเวลาที่ท่านยัง
 ดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์
 ท่านเจ้าพระยาอมราช ได้รับพระราชทานยศทางฝ่ายทหารในระหว่างที่ดำรง
 ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ คือ:-

เมื่อวันที่ ๕ มกราคม ๒๔๗๘ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ และ

เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม ๒๔๗๘ ได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาจอากาศเอก แห่งกองทัพอากาศ

ในโอกาสที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว อานันทมหิดล เสด็จพระราชดำเนินจากต่างประเทศกลับเข้ามาเยี่ยมราชอาณาจักรสยาม เมื่อวันที่ ๓๕ พฤศจิกายน ๒๔๗๓ ท่านเจ้าพระยาอมราชได้โอกาสสนองพระเดชพระคุณทงในทางส่วนพระองค์ และทางราชการ แฝดคนเป็นทพอพระราชหฤทัยเป็นอนมาก จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓ ในวันที่เสด็จพระราชดำเนินมาถึงกรุงเทพพระมหานคร และในวันพระราชพิธีสมโภชสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๓๖ ธันวาคม ๒๔๗๓ โดยที่ท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ชั้นสูงสุดมาแล้วโดยมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องอิสริยยศกาดชาทองคำ เป็นเกียรติยศอันเคยมีมาแต่ครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแด่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ นับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงศักดิ์

ท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาด้วยความซื่อสัตย์สุจริตขยันแรงกล้า แม้จะมีอาการป่วยไข้พอที่จะท้อถอยการงานได้ได้ ก็ได้พยายามมารับราชการสนองพระเดชพระคุณในหน้าที่ด้วยความอดทนมานะ จนกระทั่งมาสมเด็จหนักพักใหญ่ครั้งสุดท้ายนี้ ในระหว่างที่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังประทับอยู่ในพระมหารนคร

วันที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๔๗๓ เวลา ๑๕ นาฬิกา ท่านเจ้าพระยาอมราช ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้ถึงอสัญญารกรรมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบด้วยความเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และได้โปรดเกล้าฯ ให้ประธานคณะผู้สำเร็จราชการฯ เสด็จไปแทนพระองค์ในการพระราชทานน้ำอาบศพ ณ ที่บ้านศาลาแดง ทรงพระกรุณา

โปรตเกล้า ฯ พระราชทานดองกุดนอยประกอบ พร้อมทงเครื่องเกียรติยศศพ เทียบ
 ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์พระองค์ก่อนทสันพระชนม์ และได้จัดพระราชดำเนินไป
 ทรงวางพวงมาลาศพเมื่อจันทรบกำหนด ๗ วัน

อนึ่ง โดยที่ท่านเจ้าพระยายมราช ได้ถึงอสัญกรรม ในขณะที่ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จ
 ราชการแทนพระองค์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่า ท่านเจ้าพระยายมราชเป็น
 ข้าราชการผู้ใหญ่ และได้ปฏิบัติราชการกอปรไปด้วยคุณงามความดีเป็นประโยชน์แก่
 ประเทศชาติเป็นอันมาก สมควรจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณในกาวิเศษ โดยตลอดใน
 ส่วนที่เกี่ยวกับเกณท์ของหลวง ตั้งแต่วันพระราชทานอาบศพตลอดจนถึงวันพระราช-
 ทานเพลิงศพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ทางราชการดำเนินการโดยอนุโลมอย่างเมื่อครั้ง
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นอนุจักรวรรดิ สันพระชนมชีพ ทรงนับว่าเป็นพระ-
 มหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ในตระกูลสุ่มเป็นต้นเกล้าจันทรระหม่อมมหา
 ที่สุดมิได้.

ตอนที่ ๘

ตอนสุดท้าย

ในขณะที่ท่านเจ้าพระยาฯ ยามราชป๋วยหนกขุณิน พระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ และข้าราชการทงทหารและพลเรือนตลอดคนชาวต่างประเทศได้เสด็จและมาเยี่ยมพंगอาการ บ๋วยเป็นอันมาก โดยฉะเพาะคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์และรัฐมนตรีบาง ท่านได้ ทรงพระเมตตาและกรุณาเสด็จและมาเยี่ยมพंगอาการ แม้วาเป็นเวลาศาคนคดกตม และ ในเวลาท่านเจ้าพระยาฯ มราชถึงอดัญญกรรมด้วยอาการสงบนั้น นอกจากจะแวดด้อม อย่ด้วยบุตรธิดาและญาติสนิท โดยครบถ้วนแล้ว คณะผู้สำเร็จราชการและนายกรัฐมนตรี ทั้งเก่าและปัจจุบัน ก็บริบูรณ์ครบทุกท่าน ได้เสด็จและมาเยี่ยมอยู่อย่างพร้อมเพรียง รุ่งขึ้นจากอนทท่านเจ้าพระยาฯ ได้ถึงอดัญญกรรม ทางราชการได้ประกาศให้ ข้าราชการใ้ทุกขทอพระราชอาณาจักกรมกำหนด ๓๕ วัน และให้สถานทราชการตรง กงเส้า ๓ วัน และบรรดาสถานทุกตและสถานกงเส้าต่าง ๆ ได้ให้เกียรติยศตรงดงกงเส้า ๓ วันเช่นกัน และพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ ข้าราชการทงฝ่ายทหารและพลเรือน กับคณะทูตานุทูตกงเส้า ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ ตลอดจนบรรดาพ่อค้าคฤหบดีเป็น ันมาก ได้ทรงพระเมตตาเอื้อเฟื้อเสด็จและมาเยี่ยมศัพด้วยตนเองบ้าง มลายสถณ อักษรมาแต่ดงความเส้าใจและอาลัยบาง เมื่ออนบาเพญพระราชกุศลถึงคตมวาร ซึ่งตาม หมายกำหนดการ ให้แต่งกายเต็มยศพร้อมสายสะพายใจทกขี ส้มแดงพระเจ้าอย่หัว ส้มแดง พระพนาง ส้มแดงพระอนุชา และส้มแดงพระราชชนน กับคณะผู้สำเร็จราชการแทน พระองค์ พร้อมด้วยคณะรัฐมนตรีและข้าราชการทงฝ่ายทหารและพลเรือน ชนผู้ใหญ่ และผู้น้อย ตลอดจนคณะทูตานุทูต กงเส้า ผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ และพ่อค้า คฤหบดีได้เสด็จพระราชดำเนิน, เสด็จและมาในการพระราชกุศลเป็นจำนวนมาก เมื่อถ

งานบำเพ็ญพระราชกุศลบุญญาคัมภีร์ คณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ได้เสด็จและ
ไปเป็นประธานในการพระราชกุศลนั้น

อนึ่ง เนื่องจากท่านเจ้าพระยาอมราชได้รับพระราชทานยศเป็นนายนาจาทอากาศเอก
แห่งกองทัพอากาศ จึงเป็นการสมควรที่จะกล่าวไว้ด้วยว่า ในวันรับพระราชทาน
อาภรณ์ วันพระราชกุศลสัตตมวาร และบุญญาคัมภีร์ กองทัพอากาศได้จัดนายทหาร
อากาศมาเป็นเกียรติยศในขณะทำพิธีดวยกันทุกคราว ซึ่งนับว่าเป็นเกียรติยศอันสูงยิ่ง

ในระหว่างที่ยังไม่ถึงกำหนดวันพระราชทานเพลิงนั้น นอกจากบรรดาบุตรธิดา
และญาติสนิทจะได้มาเพื่อกุศลความประเพณีนิยมแล้ว ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์บาง
พระองค์ รัฐมนตรีบางท่าน ท่านที่เคารพนับถือในท่านเจ้าพระยาอมราชบ้าง ข้าราชการ
ในกรมกองต่าง ๆ บ้าง และคณะสงฆ์บ้าง ได้มาเพื่อกุศลโดยมีพระธรรมเทศนาหน้า
ศพบ้าง มีสดุดีพระบรมมหาราชวัง ทุก ๆ คืนตลอดจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

แม้ว่าบุตรธิดาในตระกูลสุขุมจะมีความเศร้าสลดอย่างสุดซึ้ง แต่กรุณาธิคุณซึ่ง
ในพระมหากรุณาธิคุณและเป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่ จึงขอกราบถวายบังคมแทบฝ่าละออง
ธุลีพระบาท และขอขอบคุณแต่บรรดาท่านที่แสดงอริยาบถไมตรีและเอื้อเฟื้อโดยทอถน.

บุตรและธิดาของท่านเจ้าพระยาอมราชที่อยู่ขณะท่านถึงแก่อสัญกรรม คือ

๑. พระยาสุขุมนิยวินิต (สวาสดิ์ สุขุม)
๒. หลวงพิสิฐสุธรรมการ (ประพาศ สุขุม)
๓. หม่อมประยูร โฉมกุด ณ อยุธยา
๔. พระพิศาดสุขุมวิท (ประสับ สุขุม)
๕. ประยงค์ สุขุม
๖. นายประสาศ สุขุม
๗. หลวงสุขุมนัยประดิษฐ (ประคิษฐ สุขุม)
๘. ประนอม ณ นคร

- ๘. นายประจักษ์ สุขุม
- ๙. คุณหญิงรามราชพ (ประจวบ พงบุญ ณ อยุธยา)
- ๑๐. นายเรือเอกนคัย สุขุม
- ๑๑. ปอง สุขุม
- ๑๒. ประณีต สุขุม

เจ้าพระยามรราชได้รับพระราชทานยศบรรดาศักดิ์ แด่เครื่องราชอิสริยาภรณ์ เหรียญและเข็มเป็นบำเหน็จความชอบในราชการแผ่นดินและราชการส่วนพระองค์ และได้รับตราต่างประเทศ โดยลำดับดังนี้:-

บรรดาศักดิ์

<u>พ.ศ.</u>	<u>เป็น</u>	
๒๔๒๘	ขุนวิจิตรวรศาสตร์	(ตำแหน่งขาดกษณ เพราะเป็นครูโรงเรียนในพระบรมราชูปถัมภ์)
๒๔๓๔	หลวงวิจิตรวรศาสตร์	
๒๔๓๖	พระวิจิตรวรศาสตร์	
๒๔๓๘	พระยาสุขุมนัยวินิต	(ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล)
๒๔๕๓	เจ้าพระยามรราช	(หิรัญบัฏ) (ตำแหน่งเสนาบดีนครบาล)
๒๔๖๗	เจ้าพระยามรราช	(สุพรรณบัฏ)

ยศ

<u>พ.ศ.</u>	<u>เป็น</u>	
๒๔๕๓	เสวกโท	กรมราชเลขาธิการ (ยศพิเศษ เทียบตามตำแหน่งครั้งยังสังกัดขาดกษณ)
๒๔๕๓	มหาอำมาตย์เอก	กระทรวงนครบาล

- ๒๔๕๕ นายหมู่ใหญ่เดื่อป่า
 นายกองตรีเดื่อป่า
 นายกองโทเดื่อป่า
 ๒๔๕๖ นายกองเอกเดื่อป่า
 ๒๔๕๗ มหาเสวกเอก กรมราชเลขาธิการ
 ๒๔๕๘ นายพลเดื่อป่า
 ๒๔๖๓ มหาอำมาตย์นายก
 ๒๔๗๘ นายพันเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ
 ๒๔๗๘ นายนาวาอากาศเอก นายทหารพิเศษประจำกรมทหารอากาศ

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

<u>พ.ศ.</u>	<u>ได้รับพระราชทาน</u>
๒๔๓๓	เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๓๕	จักรยาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๓๘	ศรียาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๕๐	ทศยจุลจอมเกล้า
๒๔๕๓	ทศยจุลจอมเกล้าพิเศษ
๒๔๕๒	ทศยยาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๕๗	ประดมาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๕๘	ประดมาภรณ์ช้างเผือก
๒๔๕๓	ปฐมจุลจอมเกล้า
๒๔๕๕	จิวริมาดา
๒๔๕๕	รัตนวราภรณ์
๒๔๕๖	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

๒๔๖๐ มหาโยธินรามาริบัติ

๒๔๖๒ วัดถ้ำภรณ์

๒๔๖๓ มหาวิชรมงกุฏ

๒๔๖๗ นพรัตนราชวรารณ

เหรียญและเข็ม

พ.ศ. ได้รับพระราชทาน

๒๔๔๐ เหรียญประพาศยุโรป เหรียญราชัน

๒๔๔๖ เหรียญทองจากเชกทอง

๒๔๔๘ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๒

๒๔๕๐ เหรียญรัชมงคตทอง

เข็มประพาศยุโรป

๒๔๕๓ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๒

เข็มต้มหมนตรี

๒๔๕๔ เหรียญบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๖ ทอง

เข็มพระบรมนามาภิธิชยขอ อ.ป.ร. ผังเพชรชั้นที่ ๓

เข็มข้าหลดวงเต็ม

๒๔๕๕ เข็มไอยราพรต

๒๔๕๖ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๓

๒๔๕๗ เหรียญจักรพรรดิมาลา

๒๔๖๐ เหรียญคุณฐูมาลา เข็มราชการแผ่นดิน

๒๔๖๗ เหรียญบรมราชาภิเศกรัชกาลที่ ๗ ทอง

๒๔๗๕ เหรียญดองพระนคร ทอง

๒๔๗๓ เหรียญรัตนกรณ อ.ป.ร. ชั้นที่ ๓

เครื่องราชอิสริยาภรณ์เลขาธิการต่างประเทศ

พ.ศ.	ได้รับ	ประเทศ
๒๔๓๕	๒๕ มงกุฎชนก ๓	๒๕ ปรัสเซีย
	๒๕ โอสมานชนก ๕	๒๕ ตุรกี
	๒๕ เซนต์คานส์เสาสชนก ๕	๒๕ รัสเซีย
	๒๕ เซนต์ซาเวียร์ชนก ๕	๒๕ กรีซ
	๒๕ มงกุฎชนก ๕	๒๕ อิตาลี
	๒๕ คินเนบรอกชนก ๕	๒๕ เดนมาร์ก
๒๔๖๓	๒๕ บริติชเอมไพร์ชนก ๒	๒๕ อังกฤษ
๒๔๖๔	๒๕ เดยองค์อนเนอร์ชนก ๒	๒๕ ฝรั่งเศส